

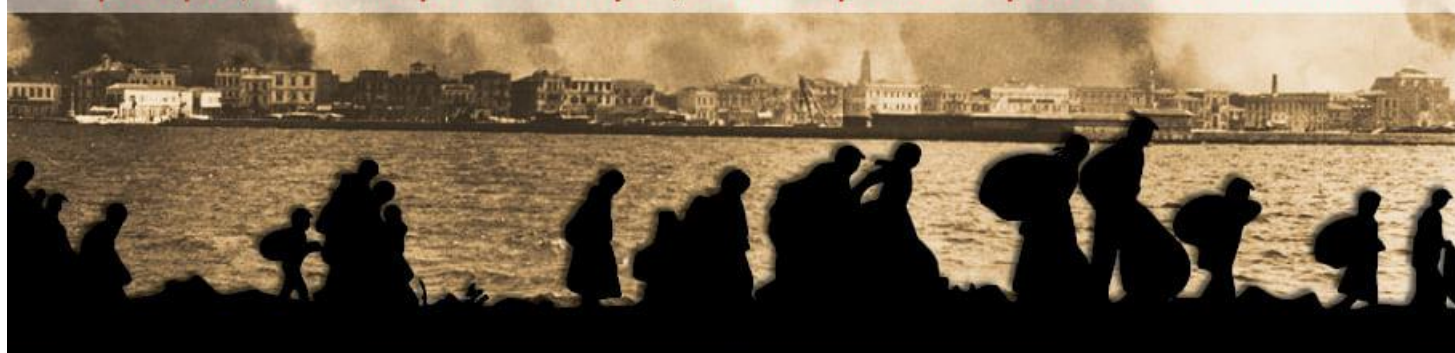
Πρόγραμμα δράσεων και έρευνας
με αφορμή το επετειακό έτος για το 1922

100 ΧΡΟΝΙΑ από το 1922:

Ταυτότητες, δομές, πολιτική στην Ελλάδα του
Μεσοπολέμου και ειδικά στις Νέες Χώρες 1922

1η ΗΜΕΡΙΔΑ:

Τραύμα, συλλογική Μνήμη, Επανόρθωση μέσω του «Άλλου»

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

18.00 Έναρξη- Χαιρετισμοί –ΙΝΠ

18.15 Προβολή αποσπασμάτων των επεισοδίων "Ανταλλάξιμοι" & "Ξένη Χώρα" από τη σειρά δραματοποιημένων ντοκιμαντέρ "Ταραγμένα Χρόνια" (2008) και "Μια Κληρονομιά" (2013) της ΕΡΤ3 σε σκηνοθεσία Κυριακής Μάλαμα

18.25 Μιχάλης Μπαρτσιδης, Επιστ. Διευθυντής ΙΝΠ, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών ΑΠΘ,
Παρουσίαση της ιδέας του προγράμματος.

18.35 Αιμιλία Σαλβάνου, Ιστορικός, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο,
Οι διαδρομές του 1922 στη συλλογική μνήμη.

18.55 Λίλα Σαμπανοπούλου, Αρχαιολόγος,
Η κληρονομιά του "άλλου" στις νέες χώρες: προσφυγικές, ανεπίσημες, επεμβάσεις επί ισλαμικών μνημείων.

19.15 Αθηνά Παπανικολάου, Φιλολόγος-Συγγραφέας,
Απανθίσματα για τους Βαλσάδες από την ιστορία και τη λογοτεχνία.

19.25 Aycan Yilmaz, Οικονομολόγος - Συγγραφέας
Ιστορικό των Βαλσάδων - Ελληνόφωνοι μουσουλμάνοι της περιοχής Κοζάνης –Γρεβενών.

Παρασκευή

06.05.2022

ώρα **18.00**

Δημαρχείο Θεσσαλονίκης

19.45 Ανδρέας Αθανασιάδης, Εκπαιδευτικός- Ερευνητής,
Πρόσφυγες από τον ρωσικό Καύκασο στο βόρειο ελληνικό σύνορο. Μια "προβληματική" συνιστώσα στο εθνικό αφήγημα!

20.05 Γιάννης Ζιώγας, Ζωγράφος Καθηγητής Τμήμα Εικαστικών και Εφαρμοσμένων Τεχνών Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας
Η καταστροφή των ζωγραφικών έργων της Στρατιάς της Μικράς Ασίας.

20.25 Σχολιασμός- συμπεράσματα:

Έφη Βουτυρά,

Ομ. Καθηγήτρια Τμήμα Βαλκανικών Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

20.45-21.10 Ερωτήσεις-Συζήτηση

διοργάνωση

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ
ΝΙΚΟΣ ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ
Όμιλος Φίλων Θεσσαλονίκης

Υβριδική εκδήλωση

Θα υπάρχει η δυνατότητα παράλληλης παρακολούθησης στο κανάλι του Ινστιτούτου Νίκος Πουλαντζάς & στο Ινστιτούτου Νίκος Πουλαντζάς

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγική Ομιλία-η ιδέα του προγράμματος <i>Μιχάλης Μπαρτσιδής, Επιστ. Διευθυντής ΙΝΠ.....</i>	5
Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις για τον Μεσοπόλεμο -μια χαρτογράφηση <i>Μαρία Καβάλα .....</i>	9
Πολιτικές και κοινωνικές διεργασίες στο Μεσοπόλεμο-το πλαίσιο των δρώντων παραγόντων και δυνάμεων <i>Μαρία Μποντίλα .....</i>	15
Πώς σκεφτόμαστε το 1922; Οι διαδρομές της μνήμης <i>Αιμιλία Σαλβάνου.....</i>	21
«Τι να πούμε και τι να μολοήσουμε»-Οι Βαλαάδες της Ανασελίτσας <i>Αθηνά Παπανικολάου.....</i>	27
Οι Βαλαάδες των Γρεβενών και του Βοΐου πριν και μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών: Αναμνήσεις από την ιστορία της οικογένειάς μου και την κοινωνική ζωή του χωριού Κρίφτσι (Κιβωτός) <i>Αϊτζάν Γιλμάζ.....</i>	31
Πρόσφυγες από τον ρωσικό Καύκασο στο βόρειο ελληνικό σύνορο: Μια «προβληματική» συνιστώσα στο εθνικό αφήγημα <i>Ανδρέας Αθανασιάδης .....</i>	41
Η καταστροφή των ζωγραφικών έργων της Στρατιάς της Μικράς Ασίας <i>Γιάννης Ζιώγας .....</i>	57

Εισαγωγική Ομιλία-η ιδέα του προγράμματος

*Μιχάλης Μπαρτσιόδης
Επιστ. Διευθυντής ΙΝΠ*

Καλησπέρα σε όλες και όλους, φίλες και φίλοι καλωσορίσατε στην εκδήλωσή μας,

Είναι η πρώτη δημόσια εκδήλωση με θέμα: «Τραύμα, συλλογική μνήμη και επανόρθωση μέσω του ‘άλλου’» και θα ακολουθήσουν άλλες δύο έως το τέλος της επετειακής αυτής χρονιάς.

Αυτές οι τρεις, μαζί με ένα προπαρασκευαστικό μεθοδολογικό εργαστήριο που οργανώθηκε στις αρχές της χρονιάς, αποτελούν τις δράσεις ενός προγράμματος του ΙΝΠ με θέμα: «Εκατό χρόνια από το 1922: Ταυτότητες, δομές, πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου και ειδικά στις Νέες Χώρες».

Θα ήθελα να εξηγήσω εν συντομία τι διαφοροποιεί αυτό το πρόγραμμα από άλλα που τρέχουν φέτος.

Καταρχήν, θέτουμε το ερώτημα Τι σημαίνει το 1922 σήμερα;

Το ερώτημα αυτό έχει σημασία *επιστημονική* και *πολιτική*, οι δύο όψεις είναι άρρηκτα συνδεδεμένες και θα θέλαμε να προειδοποιήσουμε για τον μεγάλο βαθμό δυσκολίας του. Η δυσκολία οφείλεται στο γεγονός ότι πέρα από το αναμενόμενο επιστημονικό ενδιαφέρον για την ιστορική έρευνα, το θέμα αποτελεί αντικείμενο επιθυμίας για γνώση από ευρύτατες ομάδες, άτομα και κοινότητες στην Ελλάδα. Επιθυμία αυτή κινητοποιεί έναν γνωσιακό ακτιβισμό για τη διεκδίκηση πολιτισμικών και πολιτικών ταυτοτήτων. Συνεπώς, αποτελεί ένα διακύβευμα πολιτικών και πολιτιστικών διεκδικήσεων και συγκρούσεων που κατά την τελευταία τριακονταετία αποκαλούνται «κινήματα μνήμης». Όταν συμπλέκεται το επιστημονικό με το πολιτικό –ειδικά σε θέματα μνήμης– τότε είναι πολύ δύσκολο να μπει απλά και αθώα σε μια συζήτηση. Μιλάμε για την *πολιτικοποίηση της προσφυγικής ταυτότητας*.

Γι αυτό θα θέλαμε να αποσαφηνίσουμε από την αρχή ότι στο πρόγραμμα αυτό έχουμε μια ιδιαίτερη προσέγγιση. Αναγνωρίζουμε ως πολύ σημαντικό το ζήτημα της μνήμης αλλά επιδιώκουμε να μην μετατρέπεται σε καθήλωση, σε απολυτοποιημένες τραυματικές, προφανώς, στιγμές του παρελθόντος ενός εθνικού εαυτού, να συνδέεται με το σήμερα ενεργοποιώντας τις απωλεσθείσες εναλλακτικές δυνατότητες του παρελθόντος, να ανοίγεται στο παρόν, στη φαντασία και στο μέλλον.

Πιο συγκεκριμένα, γιατί επιμένουμε να βλέπουμε το συμβάν του 1922 αποκομμένο από το ιστορικό του συγκείμενο, ως εξαιρετικό και μοναδικό γεγονός; Τί γνωρίζετε για το διεθνές 1922; Όντως υπήρξε σιωπή και

παραγνώριση του φαινομένου; Πόσο επηρεάζει ο «σύντομος» ελληνικός Μεσοπόλεμος τις πολιτικές ταυτότητες σήμερα;

Α. Λαμβάνοντας υπόψη τις μέχρι σήμερα μελέτες, το ενδιαφέρον μας εστιάζει όχι μόνο στην εκστρατεία αυτήν καθ'εαυτήν και στην εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα αλλά στον Μεσοπόλεμο ευρύτερα, κυρίως στην περιοχή των λεγομένων Νέων Χωρών.

Ο «σύντομος» ελληνικός Μεσοπόλεμος (1922-1940) χαρακτηρίστηκε από την προσπάθεια ομογενοποίησης ενός ετερόκλητου εθνοτικά και πολιτισμικά πληθυσμού. Αλλά την ίδια περίπου εποχή τα κράτη που προέκυψαν από τη διάλυση των τριών αυτοκρατοριών, της Αυστροουγγρικής, της Ρωσικής και της Οθωμανικής, βρέθηκαν στην ανάγκη να ενσωματώσουν και να ομογενοποιήσουν τους πληθυσμούς τους και να επουλώσουν τα τραύματα του πολέμου. Υπάρχουν εμφανείς αναλογίες με φαινόμενα που καταγράφηκαν την ίδια εποχή σε άλλες βαλκανικές ή ευρωπαϊκές χώρες. Δεν είμαστε μόνο εμείς που υποστήκαμε τις μεγάλες αλλαγές και επιπτώσεις αλλά όλη η περιοχή αυτή. Συνεπώς, θα πρέπει να καταβληθεί προσπάθεια να εντοπιστούν και να μελετηθούν οι *ιδιαιτερότητες, οι συγκλίσεις και οι αποκλίσεις της ελληνικής περίπτωσης σε σχέση με το ευρύτερο και το περιφερειακό της πλαίσιο* θα βοηθούσε να απαντηθεί το παραπάνω ερώτημα. Η διεπιστημονική και **συγκριτική** προσέγγιση μπορεί να ξεδιπλώσει διάφορες κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές πλευρές του Μεσοπολέμου.

Αν αντιμετωπίσουμε την ελληνική περίπτωση ως μοναδική και ιδιαίτερη τότε ευνοείται ο λόγος περί παραγνώρισης του προσφυγικού φαινομένου, αποσιώπησής του από τον επίσημο λόγο και θεσμούς λόγω μιας ήπιας συνδιαλλαγής με τους εθνικούς εχθρούς, τους Τούρκους. Η συγκριτική προσέγγιση είναι χρήσιμη στο να καταδειχθεί η απλοϊκότητα της αφήγησης περί του ξεριζώματος ενός ομοιογενούς ελληνισμού από την τουρκική βαρβαρότητα.

Β.

Πρώτον, ήταν μια επιτυχία του ελληνικού κράτους η αντιμετώπιση του προσφυγικού κύματος και η αποκατάστασή τους με μεγάλες βέβαια εκκρεμότητες.

Δεύτερον, αναπτύχθηκαν θεσμοί για την έρευνα και τη γνώση: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών κ.ά., ακαδημαϊκές μονάδες, σύλλογοι και παρήχθη αρκετό επιστημονικό έργο ήδη από τη δεκαετία του 1940. Κάθε εποχή θέτει τα ερωτήματά της. Αλλά και στον κινηματογράφο και στη λογοτεχνία.

Το τραύμα, οι τρεις γενιές, ο λόγος περί τραύματος και η καθήλωση: στο πρόγραμμα επιλέγουμε την επούλωση ή επανόρθωση μέσω του άλλου. Τι σημαίνει αυτό;

- ✓ Υπήρξαν και άλλες χώρες που υπέστησαν ανάλογα
- ✓ Υπήρξαν και άλλοι πληθυσμιακές ομάδες που έφυγαν από δω προς τη Μικρά Ασία και δείχνουν ένα άλλο παράδειγμα: τη νοσταλγία της συνύπαρξης, του γείτονα.

Πώς μετατρέπεται η μνήμη σε κατανόηση και γνώση; Μέσω της αναγνώρισης του άλλου, του τραυματικού βιώματος όχι ως μοναδικού αλλά ως κοινού βιώματος. Να δούμε λίγο παραέξω από τον εθνικό εαυτό μας. Υπάρχουν πολλαπλές κοινότητες μνήμης μέσω των οποίων καλλιεργείται μια συλλογική αντιμετώπιση του τραύματος και όχι μόνο στην κατεύθυνση των «αλύτρωτων και χαμένων πατρίδων».

Γ. Αυτό οδηγεί στο τελευταίο σημείο: να φωτίσουμε σύγχρονα ερωτήματα των ιδεολογικών και πολιτικών ταυτοτήτων, τα σκοτεινά και ασυνείδητα σημεία που παραμένουν ενεργά. Και να στραφούν προς μια κοινή παράσταση του μέλλοντος προς ένα κοινό μέλλον δημιουργικό και ειρηνικό μέσα σε θεσμούς που συμπεριλαμβάνουν τους διαφορετικούς και όχι μόνο τ' αδέρφια μας.

Στόχος των Ημερίδων-Εκδηλώσεων είναι:

- ✓ Η ανίχνευση των «πολλών Ελλάδων» που συναντήθηκαν εντός των ορίων της νέας εθνικής-επικράτειας.
- ✓ Η κριτική επανεξέταση των ερευνητικών ευρημάτων.
- ✓ Η ανάδειξη της πολιτικής και ιδεολογικής σημασίας των σύγχρονων καίριων προβλημάτων (προσφυγικό, μετακίνηση πληθυσμών, πόλεμοι) αλλά και της κριτικής προς τις απλοϊκές και γραμμικές εθνοκεντρικές αφηγήσεις που περιστέλλουν τη σημασία της επετείου, αποτελεί καθήκον του ΙΝΠ.

Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις για τον Μεσοπόλεμο -μια χαρτογράφηση

Μαρία Καβάλα
Ιστορικός, Α.Π.Θ.

Οι στόχοι του εργαστηρίου του Ινστιτούτου Νίκος Πουλαντζάς σχετικά με τα 100 χρόνια από το 1922 είναι:

- ✓ Η ανίχνευση των «πολλών Ελλάδων» που συναντήθηκαν εντός των ορίων της νέας εθνικής επικράτειας (από το 1913 αρχικά, από το 1923 οριστικά)
- ✓ Η κριτική επανεξέταση των ερευνητικών ευρημάτων, παλαιότερων αλλά αυτών του εργαστηρίου.
- ✓ Η ανάδειξη της πολιτικής και ιδεολογικής σημασίας των σύγχρονων καίριων προβλημάτων-ερωτημάτων αλλά και της κριτικής προς τις απλοϊκές και γραμμικές εθνοκεντρικές αφηγήσεις που περιστέλλουν τη σημασία της επετείου.

Μιλώντας για την ανίχνευση των «πολλών Ελλάδων», έχει διανυθεί μια μακρά διαδρομή πια από τη δεκαετία του 1950 που είχαμε τα πρώτα συνθετικά έργα πολιτικής ιστορίας για τον Μεσοπόλεμο, του Γρηγορίου Δαφνή, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων*, ή νωρίτερα του Γιώργου Βεντήρη *Η Ελλάδα του 1910-1920*, που αποτύπωναν μια μεσοπολεμική Ελλάδα, όπου το έθνος αρχαίο και συνεχές, όπως στον Παπαρρηγόπουλο, ταυτιζόταν με μια κοινωνική και πολιτική ελίτ χωρίς συγκρίσεις με άλλα έθνη ή κράτη της περιοχής, χωρίς αναφορές στον λαό, τις μάζες, την κοινωνία, αλλά και χωρίς Εβραίους, Σλάβους, Αλβανούς, κομμουνιστές. Άλλωστε ήταν η περίοδος όπου έχει συμβεί το Ολοκαύτωμα καθώς και η βίαιη απομάκρυνση ομάδων χωρίς ελληνική Εθνική Συνείδηση δηλαδή σλάβων, Αλβανών, κομμουνιστών και άλλων, από την Ελληνική επικράτεια. Ο Γιάννης Κορδάτος, το ίδιο διάστημα, με την *Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, που έφτανε μέχρι το 1920, ταυτόχρονα με την *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*, έκανε κριτική στο παραπάνω σχήμα, χρησιμοποιούσε νεότερες για την εποχή μεθόδους ιστορικής και κοινωνικής ανάλυσης, τη μαρξιστική θεώρηση, αναδείκνυε του κοινωνικούς μετασχηματισμούς, κατέγραφε την εχθρική αντιμετώπιση των προσφύγων από τους γηγενείς αλλά δεν αναδείκνυε επαρκώς το διαφορετικό όπως την εβραϊκή σοσιαλιστική federation και δεν κατάφερε να αποδεσμευτεί από την προηγούμενη παράδοση της μη σύγκρισης της Ελλάδας με άλλες χώρες (Μαρκέτος, 1994).

Ακριβώς αυτήν την περίοδο, οι προσπάθειες καταγραφής και διατήρησης της πολιτισμικής μνήμης των προσφύγων έγινε πιο συστηματική. Θα έλεγε κανείς ότι τέθηκε σε νέες βάσεις η σχετική δουλειά που είχε ξεκινή-

σει από τον Μεσοπόλεμο και είχε διακοπεί από τον πόλεμο, την Κατοχή και τον Εμφύλιο. Πράγματι, μετά τη Συνθήκη περί Ανταλλαγής των Πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας και το ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας που έδειχναν ότι ο ξεριζωμός του ελληνισμού των δυτικών παραλίων αλλά και η αναγκαστική μετανάστευση μικρασιατών και ποντίων ευρύτερα ήταν οριστικά, αναπτύχθηκε μία διαφορετική διαχείριση της προσφυγικής μνήμης καθώς συλλογικότητες προσφύγων άρχισαν να αναπτύσσουν πρωτοβουλίες με στόχο την ανάδειξη της ιστορίας και του πολιτισμού των Μικρασιατών με σημείο-σταθμό τη δουλειά της Μέλπωσ Λογοθέτη-Μερλιέ για την καταγραφή και φωνογράφιση παραδοσιακής μουσικής και μαρτυριών του μικρασιατικού ελληνισμού, αλλά και την ίδρυση του ερευνητικού κέντρου, *Μουσικά Αρχεία της Παράδοσης* (σήμερα Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών), το οποίο με την πάροδο του χρόνου ανήγαγε την έρευνα για τη Μικρά Ασία σε έγκυρο αντικείμενο των ιστορικών σπουδών. Στη Θεσσαλονίκη την ίδια περίοδο, τη δεκαετία του 1930 είχε ιδρυθεί η Εύξεινος Λέσχη, 1933, με στόχο την επικοινωνία και αλληλεγγύη μεταξύ των μελών της και την ανάπτυξη των πνευματικών και ηθικών τους δυνάμεων.

Ταυτόχρονα, πρόσφυγες εκφράζονταν συλλογικά μέσω του εργατικού κινήματος αλλά ειδικά στη Θεσσαλονίκη και μέσω της φασιστικής 3Ε με προσφυγικές ρίζες, με σύνδεση με τους Φιλελεύθερους, η οποία μετά το 1929 αναδείχθηκε σε εθνικιστική, αντισημιτική και αντικομμουνιστική οργάνωση, με κορυφαίο γεγονός της δράσης της το πογκρόμ του εβραϊκού συνοικισμού Κάμπελ το 1931. Στα χρόνια της Γερμανικής Κατοχής, αρκετά από τα μέλη της Ε.Ε.Ε. εξελίχθηκαν σε συνεργάτες των Γερμανών ενώ οι Γερμανοί κινητοποίησαν και τους τουρκόφωνους πόντιους πρόσφυγες οπλαρχηγούς που είχαν πειστεί ότι ο αγώνας εναντίον του Ε.Λ.Α.Σ., ήταν ο αγώνας ενάντια στους σλαβομακεδόνες, ήταν ο αγώνας για την προστασία της Μακεδονίας, για την προστασία της παραδοσιακής κοινωνικής ιεραρχίας και για την αποφυγή μιας νέας προσφυγιάς (Καβάλα 2009, Τρεμόπουλος, 2018, Μαραντζίδης, 2012).

Αυτά, ωστόσο, τα ιστορικά γεγονότα απασχόλησαν την ιστοριογραφία πολύ αργότερα από τις δεκαετίες του '50 και του '60. Σ' αυτές τις δεκαετίες, που ήταν τα χρόνια της μεταπολεμικής ανασυγκρότησης, του αντικομμουνισμού και της καχεκτικής δημοκρατίας μελέτες για τους πρόσφυγες αφορούσαν τα επείγοντα ζητήματα της εποχής αλλά και την ιστορία τους. Το έργο των Μ. Μαραβελάκη & Α. Βακαλόπουλου, *Αι προσφυγικά εγκαταστάσεις εν τη περιοχή της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1955, διερευνούσε τη σύνθεση «των αγροτικών προσφυγικών πληθυσμών της περιοχής Θεσσαλονίκης κατά τούς τόπους προελεύσεως των [και] τη μελέτη της ιστορίας των τόπων αυτών...». Έτσι, ήταν ο προπομπός μιας σειράς μελετών στη συνέχεια, που θα εξέταζαν τις πολύμορφες

επιπτώσεις που είχε η προσφυγική εγκατάσταση στις διάφορες περιοχές τόσο τις αγροτικές όσο και τις αστικές σε συνάρτηση με το κεφαλαιώδες ζήτημα της κατοικίας. Παραδείγματα το βιβλίο της Βίκας Γκιζελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*, Αθήνα 1984 ή οι δουλειές των Καραδήμου-Γερόλυμπου & Κολώνα για την εγκατάσταση των προσφύγων και τη διαμόρφωση της σύγχρονης Θεσσαλονίκης (Γιαννακόπουλος, 1992).

Από την άλλη, ωστόσο, το θέμα της εγκατάστασης στην Ελλάδα των πολλών και διαφορετικών πληθυσμών από τη Μικρασία ή τον Πόντο, που έθιγε ο Βακαλόπουλος δεν έχει ακόμη μελετηθεί σε όλες του τις πτυχές. Το τρέχον ερευνητικό πρόγραμμα του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών για το Γκιουλπαζέ της Ερυθραίας, το πρόσφατο βιβλίο της Αιμιλίας Σαλβάνου για τους Θρακιώτες και την προσφυγική μνήμη, η δουλειά του Δημήτρη Σταματόπουλου (2011), του Χάρη Εξερτζόγλου για το μωσαϊκό των ελληνορθόδοξων πληθυσμών (2011), ή του Νίκου Μαραντζίδη (2012) για τους τουρκόφωνους του Πόντου ή και άλλες μικρότερες, αναδεικνύουν τη δυναμική του θέματος και εξηγούν την παραγωγή ενός λόγου μνήμης περί «χαμένων ή αλύτρωτων πατρίδων» που συνέβαλε στη διαδικασία νομιμοποίησης των προσφύγων, όλων αυτών των διαφορετικών πληθυσμών, στην κοινωνία υποδοχής.

Αυτό ο λόγος μνήμης εδραιώθηκε μετά το 1960, σε μια εποχή πολιτικών ανοιγμάτων, παρακράτους αλλά και πολιτιστικής έκρηξης, όπου η παρουσία της Μικράς Ασίας έγινε έντονη στον κινηματογράφο, τη μουσική και τη λογοτεχνία. Το αφήγημα που κυριαρχούσε τόσο στον δημόσιο λόγο όσο και στην ιστοριογραφία ενσωμάτωνε πια τη Μικρασιατική καταστροφή ως την τραγική κατάληξη ενός γηγενούς Ενιαίου Ελληνισμού που ξεριζώθηκε από τη Μικρά Ασία από την τουρκική βαρβαρότητα και την προδοσία των Ξένων. Στο αφήγημα αυτό η περίοδος πριν από την καταστροφή παρουσιαζόταν ειδυλλιακή και έτσι επιτεινόταν η τραγικότητα των γεγονότων που ακολούθησαν (Εξερτζόγλου, 2011, Γαζή, 2001, Λιάκος, 2011).

Στα χρόνια της Μεταπολίτευσης, όταν άρχισαν να διαρρηγνύονται οι σιωπές για την Κατοχή και την Αντίσταση, το Ολοκαύτωμα, τον Εμφύλιο και τη συνεργασία/δωσιλογισμό, η Μικρασιατική καταστροφή σε επίπεδο δημόσιου αλλά και ιστοριογραφικού λόγου είχε ενσωματωθεί πια απόλυτα στο εθνικό αφήγημα. Την περίοδο αυτή γράφηκαν συνθετικές ιστορίες που περιλάμβαναν περιεκτικές αναφορές στα γεγονότα της Μικράς Ασίας, όπως του Νίκου Σβορώνου, η *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, αλλά χρησιμοποιούσαν σύγχρονες ιστοριογραφικές μεθόδους, τη μαρξιστική θεώρηση και αναδείκνυαν συγκριτικά όλες εκείνες τις κοινωνικές παραμέτρους που επέδρασαν στη διαμόρφωση των νεότερων Βαλκανικών Εθνών. Βέβαια, το σχήμα της συνέχειας του ελληνικού έ-

θνους επικεντρωμένο όμως στα πολιτιστικά του στοιχεία διατηρούνταν και εδώ ενώ τα ζητήματα της μείξης πληθυσμών και πολιτισμών δεν αντιμετωπιζόνταν ακόμη επαρκώς. Ακολούθησαν οι δουλειές για τη σοσιαλιστική σκέψη του Παναγιώτη Νούτσου, του Γιώργου Λεονταρίτη για το εργατικό κίνημα, όπου αναδεικνύονταν στοιχεία κοινωνικής ιστορίας. Ωστόσο, το βιβλίο του Αντώνη Λιάκου για τη Φεντερασιόν, ήταν εκείνο που παρακολουθούσε τη νεότερη ιστοριογραφική προβληματική της εποχής. Αναδείκνυε νέα ζητήματα, όπως ήταν η ανακάλυψη της παιδικής ηλικίας, η λειτουργία των νεανικών και αθλητικών ενώσεων, η σύνδεση της πολιτικής με τη συνδικαλιστική όψη του εργατικού κινήματος, το εθνικό με το κοινωνικό ζήτημα και η αξιοποίηση του εθνικιστικού λόγου εναντίον των εργατικών αιτημάτων. Μεταβατική στιγμή για την ελληνική ιστοριογραφία του μεσοπολέμου το 1983, αποτέλεσε το βιβλίο του Γιώργου Μαυρογορδάτου, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936*, Berkeley 1983, καθώς χρησιμοποιούσε ανάλυση, έρευνα όψεων της πραγματικότητας που είχαν μείνει ανεξερεύνητες ενώ αποδομούσε τον μύθο του ομογενούς ελληνικού έθνους. Εδώ τεκμηριωνόταν η σύγκρουση γηγενών και προσφύγων με πολλά στοιχεία για τις μορφές που είχε πάρει η αμφισβήτηση της ελληνικότητας των προσφύγων, κυρίως μέχρι το 1930 (Μαρκέτος, 1994). Στη δεκαετία του 1980 τονίστηκε στην ιστοριογραφία και η σύνδεση των προσφύγων με τον Βενιζελισμό αλλά και τον εκσυγχρονισμό αλλά στη μορφή που πήρε μετά το 1923.

Στη μεταψυχροπολεμική δεκαετία του 1990, οι νέες οπτικές της προηγούμενης δεκαετίας αλλά και οι ιδιαίτερες πολιτικές συνθήκες στην Ευρώπη και στην Ελλάδα (κατάρρευση κομμουνιστικών καθεστώτων, άνοδος εθνικισμών, άρνηση Ολοκαυτώματος και συζήτηση περί γενοκτονιών, υποδοχή χιλιάδων μεταναστών) διαμόρφωσαν δύο κυρίαρχες τάσεις: από τη μία οι προσφυγικές οργανώσεις και τα σωματεία που είχαν δημιουργηθεί από την προηγούμενη δεκαετία κυρίως από τη 2^η και 3^η γενιά προσφύγων, έθεσαν για πρώτη φορά το αίτημα της αναγνώρισης της προσφυγικής εμπειρίας ως γενοκτονίας, αίτημα στο οποίο πρωτοστάτησαν τα ποντιακά σωματεία. Δημιουργήθηκαν ειδικά κέντρα (Κέντρο Ποντιακών Μελετών), έγιναν ειδικά συνέδρια και συστηματική προσπάθεια καταγραφής προφορικών μαρτυριών. Με αφετηρία το ποντιακό ζήτημα παρατηρήθηκε μια γενικότερη στροφή πολιτικοποίησης της προσφυγικής ταυτότητας, η οποία επεκτάθηκε και σε άλλα προσφυγικά σωματεία. Το νέο αφήγημα υποστήριζε ότι τα τραγικά συμβάντα της περιόδου αυτής λησμονήθηκαν από την επίσημη Ελληνική Πολιτεία, η οποία προτιμούσε καλές σχέσεις με την Τουρκία θέτοντας την ανακίνηση του ζητήματος στο περιθώριο για πάνω από 70 χρόνια. Από το τέλος του προηγούμενου αιώνα και μέχρι σήμερα είναι σε εξέλιξη η θεσμική αναγνώριση αυτής

της αφήγησης από την ελληνική πολιτεία αλλά και η διεθνοποίησή της. Αυτός ο μετασχηματισμός απαιτεί βεβαίως περισσότερη διερεύνηση (Εξερτζόγλου, 2011).

Από την άλλη, άνοιξε ο δρόμος στην κοινωνική ιστορία, την ιστορική δημογραφία, την προφορική ιστορία, την ιστορία της κουλτούρας και της καθημερινότητας και δόθηκε η δυνατότητα για μια πληρέστερη θέαση της «ιστορίας από τα κάτω»: γυναικεία εργασία των προσφύγων, συμβολή τους στη βιομηχανία, προσφυγική παιδική εργασία αλλά και παιδική εργασία γενικότερα στην Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο, διακριτή πολιτική παρουσία των προσφύγων, η στήριξή τους στον Βενιζέλο, η στροφή προς την Αριστερά και, αργότερα στην Κατοχή, προς το ΕΑΜ, οι ομάδες μορφωμένων και λογίων, που προσπαθούσαν να οργανώσουν τη μνήμη τους και να την ενσωματώσουν στην εθνική μνήμη, κ.ά. (Τζιάρας, 2017).

Το νέο αφήγημα για την ελληνικότητα που περιλάμβανε και τους πρόσφυγες γινόταν πλουσιότερο και αναδείκνυε και το διαφορετικό μέσα στη γενίκευση: τις ιδιαιτερότητες στις Νέες Χώρες, τη σύνδεση μερίδας του προσφυγικού στοιχείου με φασιστικές και εθνικιστικές οργανώσεις με συνέχειες στη μεταπολεμική καχεκτική δημοκρατία αλλά ενδεχομένως και στο σήμερα, περισσότερα στοιχεία για την αποκατάσταση (Κατσάπης, 2011), μελέτες για τη συμβίωση ορθοδόξων και μουσουλμάνων στην τουρκική επικράτεια, που θίγουν ζητήματα έμφυλων σχέσεων, εκσυγχρονισμού, κ.ά. (Κάννερ 2021). Επιπλέον, σταδιακά η σύγχρονη ιστοριογραφία άρχισε να εντοπίζει συνέχειες στη διαχείριση των προσφυγικών ρευμάτων ήδη από το 1821 και την ίδρυση του ελληνικού κράτους (Ανδριώτης 2020), στη συγκρότηση της ιδιότητας του πολίτη ενώ αναδύονται πια και τα ερευνητικά κενά για τους μουσουλμάνους πρόσφυγες που κινήθηκαν προς την αντίθετη διαδρομή, για τα ασυνόδευτα παιδιά και την εξέλιξή τους κ.ά.

Νομίζω ότι η εκαντοετηρίδα από το 1922 μας καλεί σε έρευνα και ανάδειξη όλων αυτών των στοιχείων που αναδύθηκαν παραπάνω, σε ένα πλαίσιο συγκριτικό και ευρύ, π.χ. «Πρόσφυγες του 1922, του 1990, του σήμερα», «Το προσφυγικό ως μέρος των αναγκαστικών μετακινήσεων στη σύγχρονη ιστορία», για να μετατρέψουμε τη μνήμη σε γνώση και κατανόηση, τόσο για το παρελθόν όσο και κυρίως για το παρόν.

Βιβλιογραφία

Ανδριώτης Νίκος, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940. Άφιξη, περίθαλψη και αποκατάσταση*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα (2020).

- Gazi Efi, “Farewell Asia Minor. Writing and telling the stories of the Anatolian war”, Second Mediterranean Social and Political Research Meeting, Ευρωπαϊκό Πανεπιστημιακό Ίδρυμα Φλωρεντίας, Μάρτιος (2001).
- Γιαννακόπουλος Γ. Α., «Οι μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα: Βιβλιογραφικό δοκίμιο», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, (1992) 9, 283-291.
- Εξερτζόγλου Χάρης, «Η ιστορία της προσφυγικής μνήμης» στο Λιάκος Αντώνης (επ.-εισ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, Νεφέλη, Αθήνα (2011), σ. 191-201.
- Καβάλα Μαρία, *Η καταστροφή των Εβραίων της Ελλάδας (1941-1944)*, Κάλλιπος, Αθήνα (2015).
- Κάννερ Έφη, Άνδρες και γυναίκες στην τροχιά του εκσυγχρονισμού. Ο τουρκικός εκσυγχρονισμός από τη σκοπιά των έμφυλων σχέσεων, Ηρόδοτος, Αθήνα (2021).
- Κατσάπης Κώστας, «Το προσφυγικό ζήτημα» στο Λιάκος Αντώνης (επ.-εισ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, Νεφέλη, Αθήνα (2011), σ. 125-170.
- Λιάκος Αντώνης, «Εισαγωγή» στο Λιάκος Αντώνης (επ.-εισ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, Νεφέλη, Αθήνα (2011), σ. 11-23.
- Μαραντζίδης Νίκος, *Γιασασίν Μιλέτ. Ζήτω το έθνος*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, (2012).
- Μαρκέτος Σπύρος, «Έθνος χωρίς Εβραίους: απόψεις της ιστοριογραφικής κατασκευής του ελληνισμού», *Σύγχρονα θέματα* (1994), 52-53, σ. 52-69.
- Σαλβάνου Αιμιλία, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης. Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, Νεφέλη, Αθήνα (2018).
- Σολομωνίδου Βκτώρια, «Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία, 1919-1922: Συμβολή στην ιστοριογραφική θεώρηση», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, (1983), 4, 351-360.
- Τζιάρης Κώστας, *Τα λαϊκά στρώματα στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου (1920-1940). Πολιτική και Κοινωνική διάσταση στη φτώχεια*, διδ. διατριβή, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, ΑΠΘ, (2017).
- Τρεμόπουλος Μιχάλης, *Τα τρία Ε και ο εμπρησμός του Κάμπελ*, Αντιγόνη, Θεσσαλονίκη (2018).

Πολιτικές και κοινωνικές διεργασίες στο Μεσοπόλεμο-το πλαίσιο των δρώντων παραγόντων και δυνάμεων

Μαρία Μποντίλα
Φιλολόγος, Δρ Φιλοσοφικής Σχολής ΑΠΘ

Όταν ήρθα στη Θεσσαλονίκη για σπουδές φέρνοντας μαζί μου οικογενειακές μνήμες και τραύματα από την κατοχή και τον εμφύλιο και άκουγα για μια σκοτεινή πόλη αναρωτιόμουν πού τα βλέπουν όλα αυτά. Εγώ άφησα πίσω μου το τριψιλίτη γείτονα, τον διαβόητο Τσαντούλα, δύο δολοφονίες στενών συγγενών μέσα στην κατοχή, ένα καμένο χωριό, πολλές συλλήψεις και βασανιστήρια και ήρθα σε μια πόλη πολυφυλετική, ανοικτή, χωνευτήρι παραδόσεων. Περνώντας τα χρόνια όμως άρχισα να ανακαλύπτω τα δικά της φαντάσματα, το βεβαρημένο παρελθόν της και τα πολλά τραύματα που ξεκινάν από τα πρώτα χρόνια της προσάρτησής της στο ελληνικό κράτος.

Στη σημερινή μας συνάντηση στοιχεία αυτού του παρελθόντος θα ήθελα εν συντομία να παρουσιάσω, χωρίς να θέλω σε καμιά περίπτωση να κάνω προβολή του παρόντος στο παρελθόν και την παρουσίαση μιας αδιάσπαστης συνέχειας φαντασιακών ταυτοτήτων.

Ο σύντομος ελληνικός μεσοπόλεμος είναι μια περίοδος μεταβατικού χαρακτήρα, γεμάτη αντιφάσεις και ταραχές. Την περίοδο αυτή τίποτα δεν είναι σταθερό ή αναμενόμενο. Όλα είναι ρευστά, «ρευστές συνειδήσεις», κατά τη διπλωματική διατύπωση, μια κινούμενη άμμος που παρασύρει τους ανθρώπους από τη μια στην άλλη πλευρά. Οι πολιτικές, οικονομικές και πολιτιστικές αντιθέσεις επηρεάζουν καταλυτικά τη δόμηση των νέων ταυτοτήτων που το ελληνικό κράτος προσπάθησε να επιβάλει και συντελούν στη στρατικοποίηση του κράτους, στην εξαχρείωση των πολιτικών ηθών και στη διαμόρφωση των κυρίαρχων σχέσεων εξουσίας.

Η ομιλία μου δεν έχει ιστοριογραφικό επίκεντρο. Θα προσπαθήσω να παρουσιάσω εν συντομία κάποιες διεργασίες που λαμβάνουν χώρα αυτή την περίοδο και σηματοδοτούν τον χαρακτήρα του ελληνικού κράτους.

Για μένα τα σπουδαιότερα σημεία της πολιτικής στην περίοδο του μεσοπολέμου είναι η διαδικασία ομογενοποίησης του ετερόκλητου εθνοτικά και πολιτισμικά πληθυσμού, ο Εθνικός Διχασμός, ο αντικομμουνισμός και ο αντισημιτισμός και η δημιουργία πολλών εθνικιστικών οργανώσεων.

Με την προσάρτηση των Νέων Χωρών το ελληνικό κράτος ήρθε αντιμέτωπο με πληθυσμούς γλωσσικά, πολιτισμικά, εθνικά και θρησκευτικά ετερόκλητους που υπονόμευαν το μοντέλο της ενότητας του ελληνικού έθνους. Στο πλαίσιο του ανταγωνισμού των βαλκανικών εθνικισμών οι διάφοροι «άλλοι» αντιμετωπίστηκαν από το ελληνικό κράτος ως «εθνικός κίνδυνος», ως απειλή της εθνικής του κυριαρχίας και της εδαφικής

του ακεραιότητας. Η αντιμετώπισή τους πρόβαλε την ανάγκη αντικατάστασης όλων των άλλων ταυτοτήτων από μια ισχυρή ελληνική εθνική ταυτότητα. Οι τρόποι, τα μέσα και οι πρακτικές που ακολουθήθηκαν για να το πετύχουν ήταν πολλοί. Ο πιο πρόσφορος ήταν η Εκπαίδευση η οποία θα επέφερε την εθνική ομοιογένεια μέσω της εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας και της διαμόρφωσης ελληνικής εθνικής συνείδησης.

Ο εθνικός διχασμός αν και έγινε για ζητήματα εξωτερικής πολιτικής ήταν εσωτερική σύγκρουση. Σύγκρουση ανάμεσα στους βενιζελικούς φιλελεύθερους και στους αντιβενιζελικούς-φιλομοναρχικούς που εκφράστηκε όμως και με γεωγραφικούς όρους, σύγκρουση ανάμεσα στην Παλαιά Ελλάδα και τις Νέες Χώρες.

Ο Α΄ παγκόσμιος σήμαινε και τη χρεοκοπία της αστικής-εθνικιστικής ιδεολογίας του μεγαλοϊδεατισμού. Η μικρασιατική καταστροφή σφράγισε το τέλος των ιμπεριαλιστικών επιδιώξεων της ελληνικής αστικής τάξης. Οι ιστορικές εξελίξεις δημιούργησαν ένα ρήγμα ασυνέχειας στη γραμμική εξέλιξη του ελληνικού έθνους που επέφερε μια αμφισβήτηση της εξουσίας η οποία εκφράστηκε με διάφορες κοινωνικές απειθαρχίες όπως για παράδειγμα οι λιποταξίες αυτής της περιόδου.

Ο κομμουνισμός θεωρήθηκε κατά την αντίληψη του κράτους ως εκδήλωση μιας άλλης απειθαρχίας. Στην ιεραρχία των ταυτοτήτων βαρύνοντα ρόλο παίζει η ελληνικότητα. Το να είναι κανείς Έλληνας έγινε απαραίτητη προϋπόθεση για την πλήρη συμμετοχή στην κοινότητα του έθνους-κράτους. Για να αντιμετωπίσει τον διεθνισμό και την ισότητα του ΚΚΕ το ελληνικό κράτος επιστράτευσε την ελληνική ταυτότητα που διανθίστηκε με μοναδικά χαρακτηριστικά της φυλής.

Η εικόνα του κομμουνιστή ως συνωμότη, ξένου πράκτορα και δακτύλου της Μόσχας που κατέστρωνε σχέδια για την κατάλυση του κράτους καλλιεργούνταν συστηματικά με δηλώσεις από άμβωνος, το εκπαιδευτικό σύστημα, τους εθνικούς συλλόγους, τον Τύπο. Φυσικά όλα αυτά δεν είναι ελληνικό προνόμιο. Στους κομμουνιστές για παράδειγμα αποδόθηκε ο εμπρησμός του Ράιχσταγκ το 1933. Οι Κομμουνιστές απετέλεσαν ένα αρνητικό alterego εθνικής ταυτότητας. Ταυτόχρονα έγιναν το άλλοθι για κάθε μορφή αυταρχισμού, βίας, καταπίεσης και καταστολής από το κράτος. Μια καταστολή που δεν επηρέασε μόνο τους κομμουνιστές αλλά όλα τα προοδευτικά τμήματα της ελληνικής κοινωνίας.

Πώς προέκυψε όμως αυτό το κύμα της βίας;

Με την είσοδο του ελληνικού στρατού στη Θεσσαλονίκη η οικονομική σύγχυση ήταν μεγάλη, καθώς το τοπικό εμπόριο κατέρρευσε, οι επιχειρήσεις αδρανούσαν, οι δημόσιες υπηρεσίες δεν λειτουργούσαν και η πόλη αποκλείστηκε από τον ελληνικό στρατό, για να αναχαιτιστεί το κύμα των μεταναστών από την περιφέρεια. Η κατάσταση χειροτέρευσε μετά την

είσοδο στην πόλη των 150.000 συμμαχικών στρατευμάτων. Έλλειψη τροφίμων, πείνα, παραβατικότητα, πορνεία, εξαθλίωση τα χαρακτηριστικά αυτής της εποχής στην πόλη. Ο ερχομός επίσης χιλιάδων προσφύγων το 1919 και το 1922 επιδείνωσε ακόμη περισσότερο την κατάσταση, και μεγιστοποίησε τις ταξικές αντιπαραθέσεις. Για την αντιμετώπιση όλης αυτής της παραβατικής κατάστασης τα σώματα της χωροφυλακής και των αγροφυλάκων δεν επαρκούσαν. Για το λόγο αυτόν ζητήθηκε η βοήθεια από την ηγεσία των ξένων στρατευμάτων που ευχαρίστως την έδωσαν και οργάνωσαν τα σώματα ασφαλείας. Το 1920 ιδρύθηκε Σχολή της Αστυνομίας πόλεων στην Κέρκυρα. Η Ελλάδα ακολουθώντας το παράδειγμα των άλλων κρατών επιδίδεται στη συλλογή πληροφοριών και στο χαφιεδισμό. Οι ξένες υπηρεσίες ξεπέρασαν κάθε όριο με τα δίκτυα αντικατασκοπίας που έστησαν. Μεταξύ όλων των άλλων ασχολήθηκαν με το εργατικό κίνημα και τους κομμουνιστές για την αντιμετώπισή τους. Η μαζική έξοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας αλλάζει ριζικά και τη στάση της αστυνομίας απέναντί τους. Αυτή την εποχή αρχίζει το ξύλο και οι βασανισμοί για πρώτη φορά εναντίον γυναικών συνδικαλιστριών. Την ύπαρξη χαφιέδων την προπαγάνδιζε και η αστυνομία για να καλλιεργήσει κλίμα καχυποψίας και ανασφάλειας και παράλυση του εργατικού κινήματος. Την ίδια περίοδο τα κόμματα χρησιμοποιούσαν μπράβους σαν σωματοφύλακες για τη δυναμική αντιμετώπιση των αντιπάλων και ανέχονταν την παράνομη οπλοφορία. Τη χωροφυλακή υποστήριζε στο έργο των παρακολουθήσεων και της καταστολής ο στρατός.

Ο άλλος αποδιοπομπαίος τράγος αυτής της περιόδου είναι οι Εβραίοι. Είναι γνωστό ότι στις αρχές του 20^{ου} αιώνα οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης ήταν μια ακμάζουσα κοινότητα και συμβίωνε μάλλον αρμονικά με τις υπόλοιπες κοινότητες. Πριν από την ένταξη της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος το ελληνικό προξενείο είχε εντοπίσει την οικονομική δύναμη των Εβραίων και έγινε προσπάθεια από την Αθήνα να την περιορίσουν με την ίδρυση ελληνικών τραπεζών και με τον εμπορικό αποκλεισμό τους.

Το επίσημο κράτος από την πρώτη στιγμή δήλωσε δια στόματος του βασιλιά Γεωργίου ότι οι Εβραίοι και οι άλλες μειονότητες επρόκειτο να έχουν τα ίδια δικαιώματα με τον υπόλοιπο ελληνικό πληθυσμό. Οι κρατικές πολιτικές σχετικά με τις εβραϊκές κοινότητες στην Ελλάδα, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τη μεγάλη κοινότητα της Θεσσαλονίκης, είναι απαραίτητο να ιδωθούν στις διαφορετικές πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές και διεθνείς συγκυρίες που αναπτύσσονται τη δεκαετία του 1910, του 1920 ή του 1930. Είναι η εποχή που φτάνουν στην Ελλάδα τα μηνύματα του φασισμού και λίγο αργότερα του εθνικοσοσιαλισμού. Μάλιστα, ο Μουσολίνι που μέχρι το 1938 δεν είχε ασκήσει φυλετική πολιτική στην Ιταλία, ανέπτυξε δεσμούς με τις εβραϊκές κοινότητες των Βαλκανίων επιχειρώ-

ντας να εξυπηρετήσει την επεκτατική του πολιτική. Το Ιταλικό Προξενείο το 1925 αριθμούσε 8 φασιστικούς συλλόγους και σωματεία

Οι Εβραίοι βρέθηκαν στο στόχαστρο ιδιαίτερα μετά τη μικρασιατική καταστροφή και το τέλος της μεγάλης ιδέας, δεχόμενοι καθημερινά βέλη αρχικά από τον ελληνικό τύπο και λίγο μετά από τις πολλές εθνικιστικές οργανώσεις και συλλόγους. Οι λόγοι κυρίως οικονομικοί αλλά όχι μόνο. Για τους Έλληνες του αστικού χώρου ως «εχθρός» αναδεικνύονταν οι Εβραίοι, λόγω του οικονομικού ανταγωνισμού, των αρνητικών στερεοτύπων και του αφηγήματος της αντίθεσής τους στην ένταξη στο ελληνικό κράτος. Αρκετές εφημερίδες της πόλης, η *Μακεδονία* ιδιαίτερα, έβαλαν στο στόχαστρο τους Εβραίους επικαλούμενοι πάρα πολλούς λόγους με σπουδαιότερο τη σύνδεση εβραϊσμού και μπολσεβικισμού και τη σοσιαλιστική παράδοση στους κόλπους της εβραϊκής κοινότητας λόγω της Φεντερασιόν.

Η εποχή ήταν κατάλληλη λοιπόν για τη δημιουργία ποικίλων εθνικιστικών οργανώσεων που στόχευαν στο λυτρωμό του έθνους από τους αλλόθρησκους, τους αλλοεθνείς, τους κομμουνιστές, τους σλαβόφωνους και τους ταξικούς συνδικαλιστές. Στη Θεσσαλονίκη ιδρύθηκαν μέχρι το 1929, 13 εθνικιστικοί σύλλογοι με αντικομμουνιστικούς σκοπούς στο καταστατικό τους. Παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ο βίος και η πολιτεία αυτών των οργανώσεων και οι μεταξύ τους σχέσεις, όπως ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο ρόλος των αθλητικών ομίλων στη διαμόρφωση εθνικιστικών ταυτοτήτων. Το 1929 μέσα από τον ΠΑΟΚ αναδιοργανώθηκε η ΕΕΕ και μέσα από τον αθλητικό σύλλογο «Αετός» δημιουργήθηκε μια νέα οργάνωση οι «Εθνικές Λεγεώνες».

Σημαντικό είναι επίσης να αναφερθεί ότι η κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας και η θέση του ΚΚΕ στο Μακεδονικό, έφεραν στο προσκήνιο το πατριαρχικό δίκτυο του Μακεδονικού Αγώνα, που καλλιέργησε έντονες πελατειακές σχέσεις με τους κατοίκους της υπαίθρου κυρίως. Οι πελατειακές αυτές σχέσεις ήταν σχέσεις εξάρτησης, σχέσεις ταξικές που καλλιέργησαν τον έντονο ατομικισμό και έθεσαν σοβαρά εμπόδια για συλλογική δράση. Τα εργατικά αιτήματα για παράδειγμα αντί να διεκδικούνται μέσω της οργανωμένης πάλης διοχετεύονταν μέσω πελατειακών καναλιών.

Την ίδια περίοδο σε ολόκληρη την Ευρώπη η ιδέα ενός ισχυρού κράτους κέρδιζε έδαφος στους κύκλους της άρχουσας τάξης και στην Ελλάδα όλο και περισσότεροι αστοί φλερτάρουν με τις ιδέες του φασισμού, όπως αυτοί τον αντιλαμβάνονται. Ο Μουσολίνι στην εξουσία από το 1922. Το δικτατορικό καθεστώς του Πρίμο ντε Ριβέρα κυριαρχούσε στην Ισπανία (1923-1930) και το πραξικόπημα του 1926 στην Πορτογαλία ετοίμαζε το δρόμο για τον Σαλαζάρ (1932-1968). Στη Γιουγκοσλαβία ο βασιλιάς κα-

τήρησε το Σύνταγμα και διέλυσε τη Βουλή και ο Χίτλερ ανέβηκε στην εξουσία με νόμιμες εκλογές.

Και τελειώνω με κάποια ερωτήματα που χρήζουν κατά τη γνώμη μου περαιτέρω διερεύνησης. Το πρώτο αφορά στις διεργασίες δόμησης, αποδόμησης και μετασχηματισμού ταυτοτήτων της πρώτης, δεύτερης και τρίτης γενιάς όλων των κατοίκων των Ν. Χωρών μετά την προσάρτηση στο ελληνικό κράτος. Η ενοποίηση της Ελλάδας επίσημα έγινε το 1923. Η ομογενοποίηση όμως υπήρξε μια μακρά διαδικασία που δεν είμαι σίγουρη ότι έχει επέλθει ακόμη και σήμερα.

Το δεύτερο αφορά στη ρευστότητα των πολιτικών ταυτοτήτων. Οι πρόσφυγες για παράδειγμα ήρθαν ως βενιζελικοί και στην πορεία πολλοί προσχώρησαν στα σοσιαλιστικά συνδικάτα και το Κομμουνιστικό Κόμμα και στη συνέχεια τα ίδια άτομα γράφτηκαν στους καταλόγους εθνικιστικών οργανώσεων και ενεργοποιήθηκαν στους κόλπους τους.

Το τρίτο αναφέρεται στη διερεύνηση της συνεργασίας των κατασταλτικών μηχανισμών του κράτους με τις εθνικιστικές οργανώσεις που λειτούργησαν ως συγκοινωνούντα δοχεία και τέταρτον το πρώτο μου ερώτημα αν η Θεσσαλονίκη αποτελεί πράγματι τη μαύρη πλευρά του φεγγαριού.

Πώς σκεφτόμαστε το 1922; Οι διαδρομές της μνήμης

*Αιμιλία Σαλβάνου,
ιστορικός, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο*

Διανύοντας το έτος της επετείου των εκατό χρόνων από τη Μικρασιατική Καταστροφή, περιμένουμε να δούμε πώς θα διαμορφωθεί το τοπίο τόσο σε ό,τι αφορά τις εκδηλώσεις μνήμης, όσο και σε ό,τι αφορά τη σχετική πολιτισμική και επιστημονική παραγωγή. Κυρίως όμως αναμένουμε να δούμε ποιος θα είναι ο τόνος της επετείου –αν θα υπάρξει κάποια νέα οπτική στον τρόπο που την κατανοούμε, αν θα κουβεντιάσουμε για τις ερμηνείες της και κυρίως πώς θα επικαιροποιήσουμε τον τρόπο που σχετιζόμαστε μαζί της.

Πώς έχει διαμορφωθεί η μνήμη ως σήμερα;

Όταν έγινε η Μικρασιατική Καταστροφή, τη δημόσια συζήτηση απασχολούσε κυρίως η ήττα και οι αιτίες της, καθώς και το τέλος της Μεγάλης Ιδέας. Η εμπειρία των προσφύγων δεν ήταν στο κάδρο της συζήτησης. Τις φορές που οι πρόσφυγες απασχολούσαν το δημόσιο λόγο, ήταν κυρίως στο πλαίσιο της ανάγκης αποκατάστασής τους. Αντιμετωπίζονταν ως το «προσφυγικό πρόβλημα». Αυτό σημαίνει ετεροκαθορισμός. Η εμπειρία των προσφύγων άρχισε να φωτίζεται σταδιακά και αρχικά στην περιφέρεια του σχετικού λόγου: Από τη συλλογή της πολιτισμικής παράδοσης των προσφύγων από τη Μέλπω Μερλιέ (δουλειά που αποτέλεσε αργότερα τη μαγιά για τη δημιουργία του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών), την αποτύπωση του ξεριζωμού και της προσφυγικής εμπειρίας από τη λογοτεχνία και τη συμβολή των προσφυγικών περιοδικών –αν και, σε ό,τι αφορά τα τελευταία, περισσότερο αναδεικνύοντας το παρελθόν των προσφύγων, παρά μιλώντας στοχευμένα για την εμπειρία του ξεριζωμού και της προσφυγιάς.

Το μεγάλο άνοιγμα έγινε τη δεκαετία του 1960, με αφορμή τον εορτασμό των σαράντα χρόνων από τον Μικρασιατική Καταστροφή. Αποδίδουμε συνήθως το άνοιγμα της βεντάλιας σε ό,τι αφορά τον τρόπο που μνημονεύτηκε η Μικρασιατική Καταστροφή τότε στο γεγονός ότι στον εορτασμό αυτόν πρωτοστάτησε η Αριστερά. Σ' αυτό το πλαίσιο για παράδειγμα εντάσσονταν τα μυθιστορήματα της Διδώς Σωτηρίου και οι προσεγγίσεις που αφορούσαν το πώς οι ευρωπαϊκές επεκτατικές συνέβησαν στην ήττα. Αν και είναι αλήθεια ότι η συμβολή της Αριστεράς ήταν καθοριστική, η αλλαγή του αφηγήματος δεν οφείλεται μόνο σ' αυτό. Στη δεκαετία του 1960 υπήρξε μια γενικότερη στροφή στην ιστορία των απλών ανθρώπων, στη μνήμη, στο πώς τα μεγάλα γεγονότα επηρέασαν τις ζωές των ανθρώπων. Και εδώ βέβαια η Αριστερά πρωταγωνίστησε, αλλά με διαφορετικό, πιο διευρυμένο τρόπο από ό,τι η πολιτική ένταξη αυτή καθ' αυτή. Την ίδια περίοδο, για παράδειγμα, έγινε η κατεξοχήν

δουλειά της συλλογής μαρτυριών από τους ερευνητές του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, με αποτέλεσμα η προσφυγική μνήμη να πάρει σάρκα και οστά από τις φωνές των απλών ανθρώπων.

Επιπλέον, είχε περάσει πια αρκετός καιρός από όταν έγινε η Καταστροφή. Οι προηγούμενες διαχωριστικές γραμμές είχαν πια ξεπεραστεί μέσα από την ταραγμένη δεκαετία του 1940, η πρώτη γενιά των προσφύγων είχα πια μεγαλώσει και σιγά σιγά παρέδιδε στη δεύτερη, και η μνήμη του ξεριζωμού και της εγκατάστασης μπορούσε να μπει σε ένα αφήγημα για ένα κοινό, εθνικό, παρελθόν. Άλλωστε η μετατροπή της σε πολιτισμική μνήμη, σε μνήμη δηλαδή που εκφραζόταν και διαχεόταν όχι πια μόνο με προφορικές αφηγήσεις στο πλαίσιο της κοινότητας των προσφύγων, αλλά μέσα από τη λογοτεχνία, τα τραγούδια, τις επετείους, τις εφημερίδες κλπ σε πολύ ευρύτερες ομάδες πληθυσμού, την μετέτρεψε σταδιακά σε μνήμη που αφορούσε ολόκληρο το έθνος. Οι πρόσφυγες είχαν πια ενσωματωθεί. Άλλωστε, μόλις μια δεκαετία αργότερα, στην επέτειο των πενήντα χρόνων, είχε παγιωθεί το αφήγημα για τον τρόπο που οι πρόσφυγες συνέβαλαν στην ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1980 και έπειτα, ο τόνος της μνήμης άλλαξε. Μέχρι τότε η σχετική μνήμη είχε έναν τόνο εποποιίας: μιλούσε για το τιτάνιο έργο του κράτους που κατάφερε να αποκαταστήσει και να ενσωματώσει τόσους πρόσφυγες και για την καθοριστική συμβολή που είχαν οι πρόσφυγες στην οικονομική ανάπτυξη, αφού κατάφεραν να ξεπεράσουν τις αρχικές δυσκολίες και να προκόψουν. Αυτή ήταν μόνο η μία πλευρά. Στις γειτονιές υπήρχε και στα χωριά υπήρχε και η άλλη. Στα τοπικά πανηγύρια του αγίου προστάτη της γενέθλιας πόλης ή χωριού μαζεύονταν οι συντοπίτες που ήταν διασκορπισμένοι ανά την Ελλάδα και ξανα-θυμούνταν. Χορεύαν, τραγουδούσαν, καλλιεργούσαν τη μνήμη. Στη συνέχεια μετατράπηκε σε μια μνήμη τραυματική, οργανωμένη γύρω από τις έννοιες του τραύματος και της γενοκτονίας. Τραύμα βέβαια υπήρχε και πριν την περίοδο αυτή. Δεν αμφιβάλλει κανείς ότι ο δρόμος της προσφυγιάς και της αποκατάστασης δεν ήταν στρωμένος με ροδοπέταλα. Ο ίδιος ο εκτοπισμός και ο ξεριζωμός, η βία που τον προκάλεσε αλλά και η ίδια η βία που εμπεριέχει ως εμπειρία, οι μακρές διαδρομές μέσα στη Μικρά Ασία μέχρι να φθάσουν στο ελληνικό κράτος, η διαδικασία της καραντίνας και της καταγραφής, η περιπλάνηση μέχρι την τελική εγκατάσταση και η διαδικασία της αποκατάστασης και της ενσωμάτωσης ήταν εμπειρίες δύσκολες, συχνά τραυματικές, ζυμωμένες με την απώλεια και την αβεβαιότητα. Όμως, δεν ήταν το τραύμα στο κέντρο του αντίστοιχου αφηγήματος –δεν ήταν αυτό που το χρωμάτιζε. Αν θέλουμε να διακρίνουμε ένα χαρακτηριστικό που έδινε τον τόνο, αυτό θα ήταν πιθανότατα η νοσταλγία –ο πόνος για ό,τι έμεινε πίσω και χάθηκε, η σύγκριση ενός εξωραϊσμένου παρελθόντος με

ένα δύσκολο παρόν και ένα αβέβαιο μέλλον. Η νοσταλγία των προσφύγων και των μεταναστών δεν έχει μόνο την έννοια της επιθυμίας επιστροφής. Συχνά αποτελεί συναισθηματική διεργασία που επιτρέπει την επεξεργασία του παρελθόντος, τη διατήρηση της ταυτότητας στις νέες συνθήκες, την εφεύρεση δρόμων προσαρμογής στη νέα κατάσταση χωρίς την απώλεια του εαυτού.

Το τραύμα ως οργανωτικό στοιχείο της ταυτότητας ήρθε αργότερα. Η στροφή απηχούσε την πολιτική συγκυρία της χώρας, με το Μακεδονικό του τέλους της δεκαετίας του 1980 και την υποδοχή των πρώτων προσφύγων από τα Βαλκάνια και τις πρώην ΕΣΣΔ. Απηχούσε όμως και μια ευρύτερη στροφή των πολιτισμικών και ιστορικών σπουδών προς την τραυματική μνήμη, ιδιαίτερα σε ιστορικά περιβάλλοντα όπου οι διέξοδοι και τα οράματα για το μέλλον έμοιαζαν να έχουν εκλείψει. Η νέα μνήμη για τους πρόσφυγες και το 1922 επέβαλε ένα καθεστώς αλήθειας σχετικά με το παρελθόν, υπαγόρευσε το πλαίσιο προσέγγισής του και θεσμοθετήθηκε στη Βουλή. Μετατράπηκε σε μνήμη πολιτική, παισιωμένη από πολιτικές τελετουργίες και σε έναν από τους κεντρικούς κόμβους της εθνικής μνήμης. Την ίδια στιγμή, παγιώνοντας το αφήγημα και τον τραυματικό του χαρακτήρα, αφαίρεσε τις δυνατότητες αναψηλάφησης της εμπειρίας και διερεύνησης όψεων του παρελθόντος που ενδεχομένως έχουν παρεμεληθεί.

Στην επέτειο των 100 χρόνων ίσως έχει έρθει η στιγμή να προχωρήσουμε πέρα από το τραύμα. Όχι για να υποτιμήσουμε τον τραυματικό χαρακτήρα της εμπειρίας, αλλά για να κατανοήσουμε το τι συνέβη και κυρίως για να δούμε πώς μπορούμε να σχετιστούμε με αυτήν την εμπειρία σήμερα. Συγκεκριμένα, υπάρχουν τρία σημεία στα οποία θα ήταν χρήσιμο να εστιάσουμε:

1) Στο ότι το 1922 δεν αποτελεί εξαίρεση στην ιστορική του συγκυρία
Στη δημόσια μνήμη επιμένουμε να αντιμετωπίζουμε τη Μικρασιατική Καταστροφή αποκομμένη από το ιστορικό της συγκείμενο. Από τη μια μεριά, αυτή η επιμονή μπορεί να εξηγηθεί από τον τρόπο που ιστοριοποιήθηκε ο Πρώτος Παγκόσμιος πόλεμος διεθνώς –σε γενικές γραμμές ως η τελευταία πράξη της μοντέρνας συγκρότησης των εθνικών κρατών. Και εδώ να σημειώσουμε πως ο ελληνοτουρκικός πόλεμος, όπως και μια σειρά άλλοι πόλεμοι που ξέσπασαν μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο, θεωρούνται πια ενταγμένοι στο μεγάλο γεγονός του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, με κοινή παραδοχή πως η ειρήνη δεν ήρθε παρά μόνο μετά το 1923. Οι πόλεμοι αυτοί παρήγαγαν πρόσφυγες. Βέλγοι κατέφυγαν στη Γαλλία, την Ολλανδία και την Αγγλία (1914-1915), Σέρβοι στην Κέρκυρα, την Κορσική και την Τυνησία (1915), Ρώσοι στην κεντρική Ευρώπη, τα Βαλκάνια και την Αφρική μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση, Αρμένιοι στη Μέση ανατολή και τη Ρωσία, τα Βαλκάνια ήταν επί ποδός από

τους Βαλκανικούς πολέμους και μετά, οι εβραϊκές συνοικίες της Ανατολικής Ευρώπης χάθηκαν. Στα 13.000.000 υπολογίζονται οι πρόσφυγες. Πολλοί έχασαν τη ζωή τους στην πορεία και οι περισσότεροι δεν κατάφεραν να επιστρέψουν ποτέ στις εστίες τους, πληρώνοντας το τίμημα της διάλυσης των ιστορικών αυτοκρατοριών της Ευρώπης και της οργάνωσης του κόσμου σε εθνικά κράτη. Το να δούμε τον διωγμό και την προσφυγιά των Μικρασιατών από αυτή την οπτική γωνία δεν αφαιρεί από το δράμα του ξεριζωμού. Αντίθετα, βοηθάει στο να την κατανοήσουμε στο ιστορικό της συγκείμενο, ως μια διαδικασία που συνόδεψε το τέλος μιας ιστορικής εποχής και μέσα από την οποία διαμορφώθηκαν οι πολιτικές οντότητες, οι ταυτότητες και οι θεσμοί με τους οποίους λίγο ως πολύ πορευόμαστε ως σήμερα.

2) Οι πρόσφυγες ως στοιχείο διαμόρφωσης του μοντέρνου κράτους

Οι πρόσφυγες, παρά τις διαφορές τους κατά περίπτωση, αποτέλεσαν μια νέα κοινωνική κατηγορία σε διεθνές επίπεδο, συγκροτήθηκαν διεθνείς οργανισμοί για να αντιμετωπιστούν οι ανάγκες τους και η παρουσία τους έθεσε σε κίνηση μια σειρά από δομικές μεταρρυθμίσεις που μεταμόρφωσαν τις ευρωπαϊκές κοινωνίες σε όλα τους τα πεδία. Στα δικά μας, χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις της αγροτικής μεταρρύθμισης, της εργατικής νομοθεσίας, και της δημόσιας υγείας. Ακόμη περισσότερο όμως, η παρουσία τους συνέβαλλε καθοριστικά στη συγκρότηση του σύγχρονου εθνικού κράτους. Μπορεί η προσφυγική ιδιότητα να αποτέλεσε μοχλό ετεροκαθορισμού και να λειτούργησε ως φακός ομογενοποίησης στον τρόπο που αντιμετωπίστηκαν, την ίδια στιγμή όμως αποτέλεσε την πιο ισχυρή απόδειξη της εθνικής τους ταυτότητας –και για τους ίδιους και για τους ντόπιους. Η προσφυγική εμπειρία του μεσοπολέμου διέφερε από τις προηγούμενες: ο εκτοπισμός, ο ξεριζωμός, η εγκατάλειψη της πατρίδας προκειμένου να αποφευχθεί η βία δεν γινόταν προς αόριστη κατεύθυνση, αλλά προς τον τόπο που θεωρήθηκε πια ότι «ανήκουν» με βάση την εθνική τους ταυτότητα. Με την έννοια αυτή, οι προσφυγικές μετακινήσεις αποτέλεσαν την ίδια στιγμή αποτέλεσμα της επικράτησης του εθνικού κράτους ως κυρίαρχης μορφής πολιτικής οργάνωσης και μοχλός συγκρότησής του στην κατεύθυνση της εθνικής ομοιογένειας.

3) Πώς θα διαμορφωθεί το αφήγημα της επετείου;

Αυτή τη στιγμή το αφήγημα του 1922 οργανώνεται γύρω από δύο γραμμές: η πρώτη αφορά την έννοια του τραύματος για την οποία μιλήσαμε – και η οποία έχει μετασηματιστεί σε εθνικό τραύμα– και η άλλη σχετίζεται με την εποποιία της αποκατάστασης. Και οι δύο είναι σε μεγάλο βαθμό προσεγγίσεις από τα πάνω, διαμεσολάβηση της εμπειρίας των προσφύγων με προσθήκη πολιτικού προσήμου. Δεν υπάρχει βέβαια αδιαμεσολάβητη εμπειρία, ωστόσο, οι σύγχρονες ιστοριογραφικές κατευθύν-

σεις, η κοινωνική και πολιτισμική ιστορία, η ιστορία του χώρου, η προφορική ιστορία, οι σπουδές μνήμης και η κοινωνική ανθρωπολογία, η συγκριτική και διεθνική ιστορία δίνουν νέες δυνατότητες μελέτης του φαινομένου. Γνωρίζουμε έτσι ότι η εποποιΐα της αποκατάστασης δεν είναι αυτό που περιγράφεται –γι’ αυτό άλλωστε και οι πρόσφυγες στελέχωσαν μαζικά την αριστερά και αργότερα, στην κατοχή, τις τάξεις του ΕΑΜ και γι’ αυτό στην επέτειο των 40 χρόνων γινόταν ακόμη λόγος για τις παραγκοπούλεις των προσφύγων. Ο καημός της προσφυγιάς, που επικράτησε ως όρος, αφορούσε όχι μόνο τη φυγή, αλλά και τα βάσανα των ανθρώπων στη νέα πατρίδα. Ούτε όλες οι εμπειρίες ήταν ίδιες: θα πρέπει να κοιτάξουμε παραμέτρους όπως το φύλο, ο τόπος εγκατάστασης, η κοινωνική τάξη, τα δίκτυα. Να γίνουν μελέτες για τον τρόπο που αντιλήφθηκαν τους εαυτούς τους οι πρόσφυγες και οι προσφύγισσες, για τη δυναμική μεταξύ των γενεών, για τη μεταμνήμη. Ακόμη και το τραύμα, να το δούμε όχι μόνο ως εθνικό, αλλά τις μορφές που παίρνει μέσα από τους τρόπους που συγκροτούνται στην καθημερινότητά τους τα κοινωνικά υποκείμενα –στις πολλαπλές τους διαστάσεις. Αυτές οι προσεγγίσεις χρειάζεται να μπολιάσουν τα νέα αφηγήματα της επετείου– αρκεί να βγουν από τον εξωτισμό της περιπτωσιολογίας και να συνδεθούν με τα μεγάλα ερωτήματα της ιστορίας.

«Τι να πούμε και τι να μολοήσουμε»-Οι Βαλαάδες της Ανασελίτσας

*Αθηνά Παπανικολάου,
φιλόλογος-συγγραφέας*

Υπάρχουν πολλοί δρόμοι για να φτάσει κανείς στην Ιστορία, για να ξεσκεπάσει το πηγάδι της λήθης και να φτάσει στην πηγή. Το μεγαλύτερο φορτίο μνήμης όμως το κρύβει η γλώσσα, οι λέξεις της είναι τα κλειδιά που ανοίγουν την πόρτα. «Τι να πούμε και τι να μολοήσουμε», είναι η χαρακτηριστική έκφραση των κατοίκων της επαρχίας Βοΐου όταν συναντιούνται κι αναθυμούνται τα περασμένα. Υπονοεί βέβαια πως είναι τόσα πολλά αυτά που πέρασαν, αυτά που μεσολάβησαν και φόρτωσαν βαριά τη μνήμη ώστε δεν αρκεί ο χρόνος για να ειπωθούν. Τη φράση την έλεγαν οι παππούδες μας και την άκουσα χρόνια μετά την εκδημία τους, έκπληκτη, με την ίδια ακριβώς προφορά, από το στόμα του επόμενου ομιλητή, του AycanYilmaz, απογόνου των Βαλαάδων της περιοχής όπου γεννήθηκα και μεγάλωσα, της πάλαι ποτέ επαρχίας Ανασελίτσας, σημερινή επαρχία Βοΐου Κοζάνης. Ποιοι όμως ήταν, είναι οι Βαλαάδες και από τον δρόμο ποιων λέξεων φτάσαμε, έφτασα, στην ιστορική τους παρουσία; Και γιατί η μνήμη και το τραύμα τους μας αφορά;

«Μας πήραν τους δικούς μας κι έφεραν τους άλλους, τους ξένους, που δεν μιλούσαν καν τη γλώσσα μας, δεν καταλαβαίναμε τι έλεγαν, τι πείραζε που είχαν άλλη θρησκεία, εμάς καθόλου δεν μας πείραζε. Πηγαίναμε στις γιορτές τους με γλυκά, έρχονταν στις δικές μας, ήσυχοι άνθρωποι, δουλευτάρηδες...»

συνήθιζε να λέει ο παππούς μου όταν η κουβέντα πήγαινε στην ανταλλαγή που όρισε η συνθήκη της Λωζάνης. Ποιοι είναι αυτοί οι δικοί μας;

Οι Βαλαάδες. Πού ζούσαν, γιατί τους έδιωξαν, πού πήγαν; Στον ελάχιστο χρόνο που διαθέτω είναι αδύνατον να απαντήσω αναλυτικά σε όλα τα ερωτήματα. Επιγραμματικά μόνο μπορώ να προσεγγίσω το θέμα από την πλευρά της Ιστορίας και της Λογοτεχνίας σημειώνοντας τα παρακάτω:

1. Βαλαάδες ονομάζονταν οι αποκλειστικά ελληνόφωνοι μουσουλμάνοι της περιοχής Βοΐου Κοζάνης και Γρεβενών. Πολίτες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (χάρτης Γ. Τσότσου δρ. Τοπογράφου-Μηχανικού), κατοικούσαν σε 52 χωριά του καζά της Ανασελίτσας που διοικητικά ανήκε στο σαντζάκι των Σερβίων και ευρύτερα, στο βιλαέτι του Μοναστηρίου, σύμφωνα με τη διοικητικό καθεστώς που καθιερώθηκε το 1874 και ίσχυσε μέχρι το 1912. Διοικητική έδρα της επαρχίας ήταν η Λειψίστα ή Λιαψίστι, σημερινή Νεάπολη Κοζάνης όπου και μεγάλωσα. Σημαντικός σε αριθμό μειονοτικός πληθυσμός της Δυτικής Μακεδονίας. Με βάση τη γλώσσα που οι απόγονοί τους ακόμα και σήμερα ονομάζουν ρουμείκη, αλλά και τα ήθη και έθιμα τους, συνάγεται το συμπέρασμα πως επρόκειτο για εξισλαμισμένους γηγενείς, πρώην χριστιανούς κατοίκους της περιοχής του Άνω Αλιάκμονα. Οι εξισλαμισμοί στην περιοχή αυτή άρχισαν

τον 15^ο και ολοκληρώθηκαν τον 18^ο αιώνα όπως και στις γειτονικές βαλκανικές χώρες. Η απογραφή της 19^{ης} Δεκεμβρίου 1920 της Διεύθυνσης του Βασιλείου της Ελλάδος καταγράφει 13.575 στην Ανασελίτσα ως Έλληνες Μουσουλμάνους. Ήταν αγρότες, πλειοψηφικά Μπεκτασήδες και ελάχιστοι Σουνίτες. Στα χωριά που άφησαν με τον ξεριζωμό τους εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες της Μ. Ασίας, Πόντιοι, Καππαδόκες, Καραμανλήδες τουρκόφωνοι. Αυτοί ήταν οι «άλλοι», οι ξένοι, οι αλλόγλωσσοι για τους δικούς μας προγόνους, ενώ οι Βαλαάδες ήταν οι «δικοί μας».

Στα τέλη της δεκαετίας '90 και αρχές του 21^{ου} αιώνα, γνωρίσαμε τους απογόνους τους, όταν άρχισαν να έρχονται μεμονωμένα ή με γκρουπ στην περιοχή μας. Ακούγαμε έκπληκτοι Τούρκους πολίτες να μιλούν το ιδίωμά μας, να ψάχνουν να εντοπίσουν τα σπίτια των παππούδων τους, τους είδαμε να κλαίνε, να σκύβουν να φιλούν το χώμα, να παίρνουν χώμα σε σακουλάκια, να χορεύουν στα πανηγύρια μας τους ίδιους χορούς, να μιλούν για τον πόνο του ξεριζωμού. Αντάμωμα συγκινητικό στην κοινή πατρίδα όλων, και η γλώσσα που μοιραζόμασταν γινόταν η γέφυρα που ένωνε τις γενιές και τις δύο πλευρές του Αιγαίου. Αυτή η ζωντανή παρουσία αναθέρμανε το ενδιαφέρον κι έγινε αφορμή να τους αναζητήσουμε και στις γραπτές πηγές. Αναφορές στα κρατικά αρχεία, όπως η Εθνική στατιστική υπηρεσία, ιστορικές μελέτες όπως του καθηγητή Βακαλόπουλου, το βιβλίο των Γκέκα & Ζήκα *Η οικονομία-φορολογία του Βοΐου και του Άργους Ορεστικού κατά τον 16^ο και 17^ο αιώνα*, εκδ 2014, η δημοσίευση από τον Γιάννη Γκλαβίνα της έκθεσης που συνέταξε ο υποδιοικητής Ανασελίτσας [Βοΐου], Γ. Χαρισίου το καλοκαίρι του 1922 καθώς και οι ανακοινώσεις σε περιοδικά και ημερίδες των συλλόγων Βοιωτών και Γρεβενιωτών μάς έδωσαν σημαντικές πληροφορίες. Τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 21^{ου} αιώνα, τα κοινωνικά δίκτυα πολλαπλασίασαν τις προφορικές μαρτυρίες με βίντεο, φωτογραφίες και κείμενα των απογόνων των Βαλαάδων. Εξαιρετικά διαφωτιστική και συγκινητική η ελληνική έκδοση του βιβλίου του Aycan Yilmaz, *Μια ιστορία Ανταλλαγής*, με πρόλογο του Γ. Τσότσου, στην οποία καταγράφει την ιστορία της οικογένειάς του. Είχε έρθει η ώρα επιτέλους να ακουστεί η φωνή των «Άλλων».

Γράφει στο πρόσφατα εκδοθέν βιβλίο του *Εθνοτοπικά* ο καθηγητής Λαογραφίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων Βασίλης Νιτσιάκος.

«Κι εκεί, στο κατόφλι να αλλάξουν όλα. Να πέσουν τα τείχη του νου και της καρδιάς. Να 'ρθει ο κόσμος τούμπα. Ο ξένος να γίνει φίλος κι ύστερα δικός. Να βρει ξανά η φιλοξενία τόπο. Όχι μόνο για τους ικέτες. Για κάθε 'άλλον, ξένο κι εχθρό'. Και μην αναρωτηθούμε 'και τώρα τί θα γίνουμε χωρίς βαρβάρους...'. Ακόμα κι αν είναι 'μια κάποια λύσις', να μην επινοήσουμε άλλους Άλλους. Ή κι αν τους επινοήσουμε, να μην είναι εχθροί...».

Για να μην επινοήσουμε τον Άλλον, πόσο μάλλον αυτόν που κάποτε νιώθαμε δικό μας, κι αφού εκλείπουν πια αυτοί που έζησαν μαζί του, χρειά-

ζεται να τον προσεγγίσουμε με τις μαρτυρίες της γλώσσας. Η λογοτεχνία κατέγραψε το τραύμα της ανταλλαγής συμπεριλαμβάνοντας τον Άλλον, τον αλλόθρησκο στην περιοχή της Κοζάνης, στην αυτοβιογραφική νουβέλα του Μιχάλη Παπακωνσταντίνου, του γνωστού Κοζανίτη πολιτικού *Η Γιαγιά μου η Ρούσα*, εκδ. Εστία, 1994, στο οποίο ζωγραφίζοντας το πορτρέτο της γιαγιάς του, μιας αγράμματης γυναίκας του λαού, παραθέτει σημαντικές πληροφορίες για την ανταλλαγή. Προς μεγάλη έκπληξη του συγγραφέα εγγονού της, η γιαγιά Ρούσα οργανώνει λειτουργία στην εκκλησία για τους Τούρκους που φεύγουν από την περιοχή της, την ίδια ώρα που στα σπίτια τους έμπαιναν νέοι ένοικοι οι πρώτοι πρόσφυγες από τη Μ. Ασία. Γράφει χαρακτηριστικά ο Παπακωνσταντίνου για το συναπάντημα χριστιανών προσφύγων από τον Μ. Ασία και μουσουλμάνων της Κοζάνης.

«Τούρκοι ήτανε βέβαια. Αυτοί φεύγανε με την ανταλλαγή, Από κάποια γύρω χωριά, θα διασταυρώθηκαν με τους δικούς μας που είχαν φύγει από την Κοζάνη; Άραγε θα μίλησαν, θα αντάλλαξαν κουβέντες ή μόνο άγριες ματιές; Ή θα μαχαιρώθηκαν κιόλας; Αίματα δεν είχανε, δεν φαίνονταν σαν να έρχονταν από μάχη. Κλαίγανε όμως σχεδόν όλοι, όχι μόνο τα παιδάκια, κλαίγανε κι οι γυναίκες, κλαίγανε κι οι άντρες. Άφηναν τα σπίτια τους, τα χωράφια τους, τ' αμπέλια τους για κάποιους άλλους άγνωστους πάλι. Εκατομμύρια άνθρωποι μετακινούνταν χωρίς οι ίδιοι να το θέλουν ή να φταίγουν. Πόσο σκληρή είναι η πολιτική σε μερικές περιπτώσεις.

Τέτοιες ιδέες δεν μου κατεβαίνανε τότε βέβαια. Σαν παιδί παρακολουθούσα τους ξένους με τα σαλβάρια, τα σαρίκια, τα φέσια και την άγνωστη γλώσσα που μιλούσαν. Πετάγανε και λίγα ελληνικά αλλά κι οι δικοί μας μιλούσαν, όλοι σχεδόν μιλούσαν τούρκικα».

2. Η δεύτερη μαρτυρία, αριστοτεχνική στην αφήγηση, είναι ένα ηθογραφικό διήγημα των αρχών του 20^{ου} αιώνα και συνάμα σπουδαίο ιστορικό-κοινωνικό ντοκουμέντο για τους Βαλαάδες. Πρόκειται για το «Ένας ξερίζωμα» του Κων. Τσιτσελίκη, Κοζανίτη νομικού και λογοτέχνη που εμφανίζεται στα γράμματα την περίοδο του Μεσοπολέμου. Περιλαμβάνεται στη συλλογή *Ιβάν Τσέρμσκι κι άλλα διηγήματα* που εκδόθηκε επίσης από την Εστία, με επιμέλεια και πρόλογο του Μάριου Κυπαρίσση-Μώρου μόλις το 2019. Φανερώνει το ενδιαφέρον του Τσιτσελίκη αλλά και πολιτικών του αντιβενιζελικού στρατοπέδου, όπως ο Δραγούμη (με τον οποίον συναντήθηκε το 1920 ο συγγραφέας) για τους Βαλαάδικους πληθυσμούς. Ο Τσιτσελίκης, ήδη από το 1909, στο *Ημερολόγιον Ελλάδος* δημοσίευσε άρθρο με το ψευδώνυμο Τημενίδης και τον τίτλο «Οι Βαλαάδες», στο οποίο εκφράζει τη λύπη του γιατί κανείς δεν ασχολήθηκε με τον πληθυσμό που «είναι ελληνικότατος παρά την μουσουλμανικήν θρησκεία».

Οι διεργασίες στον μεσοπόλεμο τέμνουν Βενιζελικούς κι αντιβενιζελικούς ως προς την επιθυμία για εθνική ομοιογένεια, διαφοροποιούνται

όμως σοβαρά στον τρόπο επίτευξής της. Οι αντιβενιζελικοί επιθυμούν την παραμονή, ένταξη και αφομοίωση των Βαλαάδων μέσω της εκπαίδευσης, οι βενιζελικοί την ανταλλαγή τους με τους Ρωμιούς της Μικρασίας. Θα επικρατήσει η δεύτερη άποψη. Δύο χρόνια μετά τη Μικρασιατική καταστροφή κι όσο η πληγή είναι νωπή, ο Τσιτσελίκης καταγράφει στο διήγημά του ακριβώς αυτήν τη ματαίωση και τις διεργασίες που προηγήθηκαν, με καμβά τον βίο του Βαλαά Χάιρου, καταγράφοντας με αδρές γραμμές, στο πολυεθνικό και πολυπολιτισμικό περιβάλλον της Μακεδονίας, τη συνύπαρξη των διαφορετικών ταυτοτήτων, εθνοτική και θρησκευτική, την εσωτερική σύγκρουση που αυτή προκαλεί όταν τα εθνικά κράτη ολοκληρώνουν σιγά σιγά τον σχηματισμό τους υπό το καθεστώς της διαμόρφωσης εθνικής συνείδησης. Το κάνει ομολογουμένως με θαυμαστή ειλικρίνεια, χωρίς πρόθεση να λειάνει την αφήγηση. Ο Τσιτσελίκης έγραψε ένα διήγημα για το Τραύμα, γι' αυτό κι ο τίτλος είναι εντυπωσιακός για την εποχή του «Ένα ξερίζωμα»

Η ειλημμένη όμως πολιτική απόφαση για εθνική ομοιογένεια δεν άφησε περιθώρια για άλλη θεώρηση, ούτε καν για ενσωμάτωση των ελληνόφωνων πληθυσμών. Προς απογοήτευση των Βαλαάδων, αλλά και των συμπατριωτών τους χριστιανών, θα συμπεριληφθούν κι αυτοί, όπως κι οι Τουρκοκρητικοί, στους καταλόγους των ανταλλάξιμων πληθυσμών.

Τον Μάη του 1924, 7.686 μουσουλμάνοι Βαλαάδες από τον συνολικό αριθμό των 8.260 του Καζά της Ανασελίτσης και το σύνολο των μουσουλμάνων Βαλαάδων του Καζά των Γρεβενών (5.304) αναχώρησαν από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης για την Τουρκία και αποβιβάστηκαν στα λιμάνια της Καλλικράτειας και των Μουδανιών. Την ιστορία μίας από αυτές τις βαλαάδικες οικογένειες παρουσιάζει ο απόγονός της, Aycañ Yilmaz.

**Οι Βαλαάδες των Γρεβενών και του Βοΐου πριν και μετά
την ανταλλαγή των πληθυσμών: Αναμνήσεις από την ιστορία
της οικογένειάς μου και την κοινωνική ζωή του χωριού
Κρίφτσι (Κιβωτός)**

*Αϋτζάν Γιλμάζ,
Οικονομολόγος,
πρ. διευθυντής τσιμεντοβιομηχανίας Άγκυρας*

Το όνομά μου είναι Αϋτζάν Γιλμάζ (Aycaan Yilmaz). Γεννήθηκα το 1949 στην Τουρκία, στο χωριό Γεσίλμπουρτζ (παλιό όνομα Τένει) της επαρχίας Νίγδης της Καππαδοκίας.

Οι πρόγονοί μας έφυγαν με την ανταλλαγή το 1924 από την Ελλάδα στην Τουρκία και έμειναν στο Γεσίλμπουρτζ. Ο πατέρας μου Φεχμί γεννήθηκε το 1921 στο χωριό Κρίφτσι (νέο όνομα Κιβωτός) των Γρεβενών και όταν έφυγε με την ανταλλαγή (1924) από την Ελλάδα στην Τουρκία ήταν 3 χρονών. Η μητέρα μου Μελικέ γεννήθηκε το 1926 στην Τουρκία, στο Γεσίλμπουρτζ, από γονείς που έφυγαν, επίσης, από το Κρίφτσι. Πριν ένα μήνα δυστυχώς έφυγε, την χάσαμε.

Την ελληνική γλώσσα έμαθα από τους γονείς μου, ως μητρική γλώσσα, αλλά με τη μορφή του τοπικού γλωσσικού ιδιώματος των Γρεβενών και όχι την καθομιλούμενη ελληνική. Επίσης, δεν ήξερα να γράφω και να διαβάζω ελληνικά. Για τον σκοπό αυτό φοίτησα αργότερα το 2014 τέσσερα χρόνια στο Πανεπιστήμιο της Άγκυρας και έτσι έμαθα να γράφω και να διαβάζω ελληνικά.

Οι πρόγονοί μας ήταν μουσουλμάνοι και μιλούσαν μόνο ελληνικά. Δεν ήξεραν να μιλήσουν τουρκικά. Εγώ ως 7 χρονών δεν ήξερα τουρκικά και όταν άρχισα να πηγαίνω στο σχολείο τότε έμαθα τα τουρκικά.

Πριν από την ανταλλαγή ήταν 51 μουσουλμανικά χωριά στην περιοχή του άνω Αλιάκμονα. 32 χωριά ήταν στην Ανασελίτσα και 19 χωριά ήταν στα Γρεβενά. Οι μουσουλμάνοι με την ανταλλαγή έφυγαν το 1924 στην Τουρκία. Οι μουσουλμάνοι που έφυγαν από τα χωριά της Νεάπολης εγκαταστάθηκαν στο Kumburgaz (Κουμπουργκάζ), στη Σηλύβρια, στην Τσατάλτζα και στο Μπουγιούκτσεκμετζέ –δηλαδή Αθύρας της Πόλης. Οι μουσουλμάνοι που έφυγαν από τα χωριά των Γρεβενών εγκαταστάθηκαν στο Aydın (Αϊδίνιο), Bursa στην (Προύσα), Antalya στην (Αττάλεια), Isparta στην (Σπάρτη), Burdur στο (Μπουρντούρ), Denizli στο (Ντενιζλί-Λαοδίκεια), İzmir στην (Σμύρνη), Eskişehir στο (Εσκήσεχιρ-Δορύλαιο) και Σίγδη της Καππαδοκίας.

Με την ανταλλαγή περίπου 13.000 μουσουλμάνοι έφυγαν από την Ελλάδα στην Τουρκία. Περίπου 7.330 μουσουλμάνοι έφυγαν από τα χωριά της

Νεάπολης και περίπου 5.630 μουσουλμάνοι έφυγαν από τα χωριά των Γρεβενών. Δηλαδή, οι μουσουλμάνοι διασκορπίστηκαν σε πολλούς τόπους στην Τουρκία.

Οι μουσουλμάνοι που έφυγαν από την Ελλάδα στην Τουρκία σήμερα ζουν σε διάφορα μέρη της Τουρκίας και μιλούν ελληνικά, με την προφορά της Δυτικής Μακεδονίας.

Οι Μουσουλμάνοι και οι Έλληνες Χριστιανοί ζούσαν στην Ελλάδα πολύ καλά μαζί και δεν είχαν προβλήματα. Το 2001 όταν ήρθα πρώτη φορά στην Ελλάδα πήγα στο χωριό Ντοβρούνιστα (καινούριο όνομα Κληματακι) που ήταν γειτονικό με το Κρίφτσι. Σ' αυτό το χωριό συναντήθηκα με μια ηλικιωμένη γυναίκα, που ήταν 90 χρονών και πάνω, τη Χρυσάνθη Παπαβραμίδου (πέθανε το 2003). Αυτή η γυναίκα μού είπε ότι στην ανταλλαγή ήταν 16-17 χρονών, ότι με τους παππούδες μας περνούσαν πολύ καλά και ότι, όταν άρχισε η Ανταλλαγή, όλοι οι Χριστιανοί κάτοικοι του χωριού Ντοβρούνιστα πήγαν 20 χλμ. μέχρι τη Σιάτιστα για αποχαιρετισμό των οικογενειών μας, που έγινε με αγκαλιές και σε κλίμα συγκίνησης.

Πριν την ανταλλαγή πολλές κοπέλες πήγαιναν σε γειτονικά μουσουλμανικά χωριά για να παντρευτούν. Από το Κρίφτσι είχαν πάει πολλά κορίτσια ως νύφες στα γύρω χωριά και από τα άλλα χωριά να ήρθαν πολλά κορίτσια νύφες στο Κρίφτσι.

Οι Έλληνες που ήρθαν από την Ανατολία στο Κρίφτσι έζησαν 6 μήνες μαζί με τους δικούς μας. Οι Έλληνες ήξεραν μόνο τουρκικά και τα ελληνικά τα έμαθαν αργότερα. Οι δικές μας οικογένειες ήξεραν μόνο ελληνικά. Ζούσαν όμως μαζί χωρίς προβλήματα.

Πήγα στην Αρχαία του Κράτους της Τουρκικής Δημοκρατίας, έκανα έρευνα και έμαθα ότι οι οικογένειές μας, όταν έφυγαν από το Κρίφτσι, άφησαν σπίτια, αχυρώνες, αχούρια, στάβλους, αμπέλια, περιβόλια, χωράφια και ζώα.

Η οικογένεια του πατέρα μου άφησε:

- ✓ μια διώροφη κατοικία με τέσσερα δωμάτια και αχυρώνα 3 στρέμματα κήπο
- ✓ 4 στρέμματα αμπελώνα
- ✓ 150 στρέμματα χωράφια
- ✓ 30 στρέμματα δάσους

Οι οικογένειές μας στο Κρίφτσι καλλιεργούσαν από δημητριακά σιτάρι, κριθάρι, βρώμη, καλαμπόκι, και από άλλα φυτά καπνό, επίσης σταφύλια και λαχανικά.

Οι οικογένειές μας μετά την ανταλλαγή, όταν πήγαν στην Τουρκία, στο Γεσίλμπουρτζ πήραν μόνο 10 στρέμματα μήλων. Γιατί, εκεί δεν ήταν χωράφια και υπήρχαν μόνο μηλιόκηποι και ήταν λίγοι. Δηλαδή, δεν υπήρχε πολλή γη και κήποι για να δώσει το Κράτος. Επίσης, τα μήλα δεν είχαν αξία και γι αυτό δεν μπορούσαν να βγάλουν το ψωμί τους. Οι άνδρες του χωριού πήγαιναν στην Άγκυρα για να βρουν δουλειά και να δουλέψουν, οι γυναίκες και τα παιδιά έμειναν στο χωριό. Οι οικογένειές μας τράβηξαν πολλά βάσανα.

Τον Μάρτιο του 1924 όλοι οι άνθρωποι του χωριού Κρίφτσι (259 νοικοκυριά και 970 κάτοικοι) με τα άλογα και τα γαϊδούρια βγήκαν στον δρόμο για να πάνε στην Τουρκία. Οι οικογένειές μας και άλλοι από το Κρίφτσι, όταν βγήκαν στον δρόμο, το πρώτο μέρος που σταμάτησαν ήταν το χωριό Γιάνκοβη (νέο όνομα Μεσοπόταμο). Σ' αυτό το χωριό έμειναν δύο μέρες για να ξεκουραστούν. Από εδώ πήραν πάλι το δρόμο και έφτασαν στην Κοζάνη και εδώ έμειναν δώδεκα μέρες. Μετά από την Κοζάνη πήγαν στη Βέροια. Στη Βέροια έμειναν πέντε μέρες. Μετά από τη Βέροια πήγαν στη Θεσσαλονίκη. Στη Θεσσαλονίκη έμειναν τέσσερες ημέρες κοντά στο λιμάνι. Εκεί, στο λιμάνι, ήταν ένας μύλος και η γιαγιά μου έλεγε ότι τα βράδια από τον θόρυβο του μύλου δεν μπορούσαν να κοιμηθούν. Στη συνέχεια ανέβηκαν στο πλοίο που ήρθε στο λιμάνι. Στο ίδιο πλοίο ανέβηκαν οικογένειες προερχόμενες από τρία χωριά: *Τσούρχλι* (Άγιος Γεώργιος), *Ντοβρούνιστα* (Κληματάκι) και *Κρίφτσι* (Κιβωτός).

Οι δικοί μας, φεύγοντας από τη Θεσσαλονίκη, έκαναν τρεις μέρες και τρεις νύχτες για να φτάσουν με το πλοίο στη Σμύρνη. Τους ανθρώπους που πέθαιναν στο πλοίο τους έσφιγγαν με σίδερο και τους έριχναν στη θάλασσα. Όταν έριχναν τους νεκρούς στη θάλασσα χτυπούσαν οι καμπάνες του πλοίου, για να προσκυνήσουν οι άνθρωποι.

Στη Σμύρνη έμειναν περίπου ένα μήνα σε ένα μεγάλο κτίριο σαν εργοστάσιο. Εκεί τους έβαλαν σε καραντίνα. Μετά από τη Σμύρνη πήραν το δρόμο για τη Σπάρτη. Εδώ έμειναν τρεις μήνες. Κάποιες οικογένειες έμειναν εκεί και οι άλλοι προχώρησαν στο Ακσεχίρ.

Από το Ακσεχίρ, οι οικογένειες μας ανέβηκαν σε ένα τραίνο με μαύρα βαγόνια και πήγαν στο Ουλουκισλά. Από το Ουλουκισλά με άλογα και αμάξια ήρθαν σε ένα ελληνικό χωριό, στο Ουλού Αγάτς, που βρίσκεται στη Νίγδη της Καπαδοκίας. Οι δικοί μας όταν ήρθαν στο χωριό Ουλού Αγάτς οι Ορθόδοξοι Έλληνες ζούσαν ακόμη σ' αυτό το χωριό. Οι οικογένειά μου έμενε σε ένα σπίτι που ήταν διώροφο. Η ελληνική οικογένεια ήταν τρεις αδερφές και η μια ήταν παντρεμένη. Η ελληνική οικογένεια έμενε στον κάτω όροφο και η οικογένειά μου στον επάνω όροφο. Η ελληνική οικογένεια ήξερε μόνο τουρκικά και όχι ελληνικά. Η οικογένειά μου, ήξερε μόνο ελληνικά και όχι τουρκικά. Οι οικογένειά μου έζησε με

την ελληνική οικογένεια 2 μήνες μαζί σ' αυτό το σπίτι. Η ελληνική οικογένεια είχε δώσει προσκέφαλα και στρώματα και η γιαγιά μου είχε χαρεί πολύ. Μετά 2 μήνες η ελληνική οικογένεια και άλλοι οικογένειες από αυτό το χωριό έφυγαν με την ανταλλαγή στην Ελλάδα.

Σ' αυτό χωριό έμειναν αρκετό καιρό και μετά οι οικογένειές μας προχώρησαν σε ένα άλλο ελληνικό χωριό, το παλαιό όνομα του οποίου ήταν *Τένει* και το νέο *Γεσίλμπουρτς*, 5 χλμ. από το κέντρο της Νίγδης.

Συνολικά, από τις 259 οικογένειες που έφυγαν από το *Κρίφτσι*, ήρθαν στο Γεσίλμπουρτς 71 οικογένειες.

Τα πρώτα χρόνια, οι μεγαλύτεροι της οικογένειάς μας δεν είχαν πολλές σχέσεις και επαφές με τους κατοίκους του κέντρου της Νίγδης και των διπλανών χωριών. Το μέρος εδώ ήταν τόσο ξένο για αυτούς, που για αρκετό καιρό έμειναν κλεισμένοι στο χωριό και δεν είχαν σχέση με το περιβάλλον. Οι πρόσφυγες, όταν ήρθαν στο χωριό Γεσίλμπουρτς, δεν ήξεραν τουρκικά και μπορούσαν να μιλήσουν μόνο ελληνικά. Η γιαγιά μου η Ζαριφέ όταν πέθανε το 1982 ήταν πάνω από 90 χρονών και δεν ήξερε καθόλου τουρκικά. Εμείς μιλούσαμε όλο ελληνικά στο σπίτι μας και εγώ δεν ήξερα τα τουρκικά.

Ο πατέρας μου είχε βρει μια δουλειά στην πόλη Eğirdir της Σπάρτης το 1955 και με την οικογένειά μου είχε πάμε εκεί και μείναμε για 4 μήνες. Ο πατέρας μου με πήρε και πήγαμε στο σχολείο για να σπουδάσω. Όμως η δασκάλα και οι μαθητές ήξεραν Τουρκικά, όχι Ελληνικά. Εγώ ήξερα μόνο Ελληνικά, όχι Τουρκικά. Η δασκάλα και οι μαθητές μου μιλούσαν στα Τούρκικα και μου έκαναν ερωτήσεις, αλλά εγώ δεν καταλάβαινα τίποτα. Δεν μπόρεσα να μιλήσω με κανέναν 4 μήνες στο σχολείο. Ήμουν σαν βουβός 4 μήνες. Μετά γυρίσαμε στο χωριό μας Γεσίλμπουρτς και συνέχισα τις σπουδές μου στο σχολείο του χωριού μας. Η ζωή μου πέρασα πολύ δύσκολα 4 μήνες στο Eğirdir.

Με το κράτος οι κάτοικοι του Γεσίλμπουρτς δεν είχαν πρόβλημα στις σχέσεις τους. Οι οικογένειές μας, από το 1926 που εγκαταστάθηκαν στο Γεσίλμπουρτς, και για 35 περίπου χρόνια, μέχρι το 1960, δεν έδωσαν ούτε πήραν κορίτσι ως νύφη από τη Νίγδη και τα άλλα χωριά. Αλλά, μετά το 1960, άρχισαν να γίνονται γάμοι με τους ντόπιους κατοίκους.

Εγώ, ο πατέρας μου, η μητέρα και η σύζυγός μου, πρώτη φορά ήρθαμε στην Ελλάδα το 2001, για να επισκεφθούμε τη γη των προγόνων μας και για να βρούμε και να δούμε το σπίτι που γεννήθηκε ο πατέρας μου. Πάντα είχαμε πόνο, νοσταλγία για την παλιά μας πατρίδα. Η Κιβωτός δεν ήταν όπως παλιά, είχε αλλάξει, βρήκαμε όμως το μέρος όπου έμειναν οι παππούδες μας. Το σπίτι δεν υπήρχε, το είχαν κάψει οι Γερμανοί στην Κατοχή. Βρήκαμε και το πηγάδι όπου είχε πέσει μικρός ο πατέρας μου.

Το πηγάδι ήταν στο κήπο του σπίτι του. Ο πατέρας μου έκλαιγε με δάκρυα χαράς.

Όταν φύγαμε από την Κιβωτό, ο πατέρας μου πήρε μαζί του χώμα σε μία σακούλα, πήρε και δέκα ψωμιά από το φούρνο του Ιορδάνη και πήρε και τρία κιλά ελιές από το μαγαζί. Όταν γύρισε στην Τουρκία, στο Γεσίλμπουρτζ, έκοψε τα ψωμιά σε κομμάτια και σε κάθε ανάμεσα έβαλε τρεις-τέσσερις ελιές και τα μοίραζε στους χωριανούς και έλεγε: «τα έφερα από την πατρίδα» και έκλαιγε με δάκρυα χαράς.

Ο πατέρας μου πέθανε σε ηλικία 92 ετών και ήταν χαρούμενος επειδή είχε δει τον τόπο που γεννήθηκε. Ο πατέρας μου την Ελλάδα την έλεγε πατρίδα και το Κρίφτσι το έλεγε χωριό του και εγώ πατρίδα την λέω την Ελλάδα με χαρά.

Η κοινωνική και πολιτιστική ζωή τους

Οι πρόγονοί μας είχαν περισσότερα από δέκα έθιμα που τα είχαν φέρει από την πατρίδα. Αλλά, εγώ θα σας μιλήσω μόνο για τη Γιορτή Σιριάνα και ορισμένες γαστρονομικές συνήθειες.

Γιορτή Σιριάνα

Η Γιορτή Σιριάνα γίνονταν κάθε χρόνο την πρώτη εβδομάδα του Μαΐου. Γιορτάζονταν ο ερχομός της άνοιξης. Τη γιορτή αυτή την έφεραν οι πρόγονοι μας με την ανταλλαγή και στην Τουρκία και συνέχισαν να την κάνουν και στο χωριό Γεσίλμπουρτζ.

Θυμάμαι ότι, όταν ήμουν μικρό παιδί, κάναμε τη γιορτή στο Γεσίλμπουρτζ κάθε χρόνο την πρώτη εβδομάδα του Μαΐου, σαν το Τουρκικό Hidirillez και μάλιστα δύο φορές, στις 6 και στις 14 Μαΐου. Όλες οι γυναίκες του χωριού σηκώνονταν το πρωί νωρίς και πρώτα καθάριζαν μπροστά στα σπίτια τους και ύστερα στόλιζαν τις πόρτες με λουλούδια. Έφτιαχναν γλυκά και έτρωγαν μαζί με γείτονες και συγγενείς. Επίσης, έδεναν άσπρα και κόκκινα σκοινιά, χρήματα και χάντρες στα κέρατα των αγελάδων για να βγάλουν πολύ γάλα. Τα κορίτσια έκαιγαν το κλαρί του τριαντάφυλλου και για να γίνουν όμορφα μακιγιαρίζονταν με τη χόβολη του κλαριού.

Ύστερα, μετά το μεσημέρι, οι γυναίκες μαζεύονταν στη μεγάλη πλατεία και τραγουδούσαν και χόρευαν ελληνικά τραγούδια. Την ίδια μέρα, οι μητέρες μας έβραζαν αυγά για τα μικρά παιδιά, βάζοντας μέσα στο νερό φύλλα από στεγνά κρεμμύδια και τα αυγά γίνονταν κόκκινα (έπαιρναν το χρώμα από τα φύλλα των στεγνών κρεμμυδιών). Τα παιδιά, το ένα με το άλλο, τσούγκριζαν τα κόκκινα αυγά, έπαιζαν και ύστερα τα έτρωγαν. Όταν ήμουν μικρό παιδί και εγώ τσούγκρισα και έφαγα πολλά κόκκινα αυγά.

Μία μικρή ιστορία του σπιτιού που γεννήθηκα

Εγώ και η οικογένειά μου, μέχρι που έγινα 10 χρονών, ζούσαμε μαζί με τον παππού και τη γιαγιά μου στο χωριό μας, στο Γεσίλμπουρτζ που βρίσκεται στη Νίγδη της Καππαδοκίας, σε ένα παλιό πέτρινο σπίτι, παρατημένο από τους Έλληνες, στο οποίο και γεννήθηκα. Μετά τον θάνατο του παππού και της γιαγιάς μου, το σπίτι αυτό το κληρονόμησε ο θείος μου. Το σπίτι όπου γεννήθηκα έχει κτιστεί από την οικογένεια Τερκενίδη το 1880 και σήμερα είναι 142 ετών. Πριν 50 χρόνια ο Δημήτρης Τερκενίδης, ήρθε από την Ελλάδα στην Τουρκία, για να δει το σπίτι του και το χωριό του. Ο θείος μου τον φιλοξένησε για μία εβδομάδα. Όταν ο Δημήτρης γύρισε στην Ελλάδα, διηγήθηκε στην οικογένειά του αυτά που είδε. Στο μεταξύ, ο Δημήτρης έχει πεθάνει. Μετά από χρόνια το 2010, ήρθε στην Τουρκία ο γιος του, Λάκης Τερκενίδης. Πρώτα μου τηλεφώνησε από την Αθήνα και μου ζήτησε, όταν έρθει στην Τουρκία, να τον βοηθήσω να επισκεφθεί το σπίτι του και το χωριό του *Τένεϊ* (το νέο όνομα Γεσίλμπουρτζ) που θέλει να τα δει και επίσης είπε ότι θέλει να γνωρίσει και εμένα. Εγώ τον κάλεσα στην Άγκυρα και του είπα ότι θα τον βοηθήσω. Πράγματι ήρθε στην Άγκυρα με έναν φίλο του και τους φιλοξένησα για δύο ημέρες. Στη συνέχεια, πήγαμε στο χωριό Γεσίλμπουρτζ, όπου γνώρισε την οικογένειά μου και είδε το σπίτι στο οποίο είχε γεννηθεί ο πατέρας του 1914. Το κοινό στοιχείο με αυτόν είναι ότι ο πατέρας του Δημήτρης κι εγώ γεννηθήκαμε στο ίδιο σπίτι. Ο Δημήτρης γεννήθηκε σ' αυτό το σπίτι το 1914 και μετά από χρόνια γεννήθηκα το 1949 εγώ.

Τώρα με τον Λάκη Τερκενίδη είμαστε πολύ καλοί φίλοι. Με τη σύζυγό μου το 2012 πήγαμε που εκεί που μένει στην Αθήνα. Αυτός ήρθε τρεις φορές στην Τουρκία, στο χωριό μας.

Γαστρονομικές Συνήθειες

Οι Βαλαάδες έφτιαχναν τις εξής πίτες: Κρεμμυδόπιτα, Πρασόπιτα, Σπανακόπιτα, Τυρόπιτα, Κολοκυθόπιτα, Κουλουριαστή τυρόπιτα (μεγάλα κιχιά), Μαντηχιά (πίτα με γιαούρτι ζεματισμένο με σκόρδο). Ορισμένα από τα γλυκά που έφτιαχναν είναι: Γλυκό μπζιροτό (ζυμάρι με πετιμέζι στη γάστρα), Γλυκιά Ρισιντόπιτα (αλεύρι με ζάχαρη και πετιμέζι), Γλυκό Ρισιντέ, Γλυκό Ρεβανί, Γλυκό Βαρμένο (είδος κέικ με κρέμα γάλακτος), Τούρτα (άσπρη με γάλα και ζάχαρη), Μπακλαβάς με καρύδια, Γλυκό Γκιζλιμέδα (φύλλο με βούτυρο και κρέμα γάλακτος), Γλυκιά Γαλατόπιτα. Τα Χειμερινά τους τρόφιμα, συνήθως, ήταν τα εξής: Τραχανάς, Κουσκους, Μακαρόνια, Πέτουρα (χυλοπίτα), Πλιγούρι. Όλες τις γαστρονομικές συνήθειες τις έγραψα λεπτομερώς στο βιβλίο μου.

Τα βιβλία μου

Έγραψα δύο βιβλία με θέματα από την ιστορία της οικογένειάς μου πριν και μετά την ανταλλαγή και στοιχεία από την κοινωνία και τον πολιτισμό

των ανταλλαγέντων ελληνόφωνων μουσουλμάνων (Βαλαάδων) από το Κρίφτσι.

Το πρώτο βιβλίο μου, με τίτλο *Bir Mübadele Öyküsü* (*Μια Ιστορία Ανταλλαγής*), εκδόθηκε στην Άγκυρα το 2013 από εμένα τον ίδιο και κυκλοφόρησε σε περιορισμένο αριθμό αντιτύπων. Το βιβλίο μου μεταφράστηκε στα ελληνικά (μετάφραση Ειρήνη Φαντίδου, επιμέλεια Γεώργιος Τσότσος, έκδοση Ομάδας Φίλων του Αϋτζάν Γιλμάζ, Θεσσαλονίκη 2017) και κάναμε το 2017 παρουσίαση στην Ελλάδα.

Το δεύτερο βιβλίο μου με τίτλο *Mübadillerin Kültürel Mirası* (*Η Πολιτιστική Κληρονομιά των Ανταλλαγέντων*) εκδόθηκε στην Άγκυρα το 2017 με τον ίδιο τρόπο. Το βιβλίο μου μεταφράστηκε στα ελληνικά, αλλά ακόμα δεν εκδόθηκε στην Ελλάδα. Το προσεχές έτος 2019 θα εκδοθεί και τότε θα κάνουμε παρουσίαση στην Ελλάδα.

Τα περιεχόμενα του δεύτερου βιβλίο μου είναι:

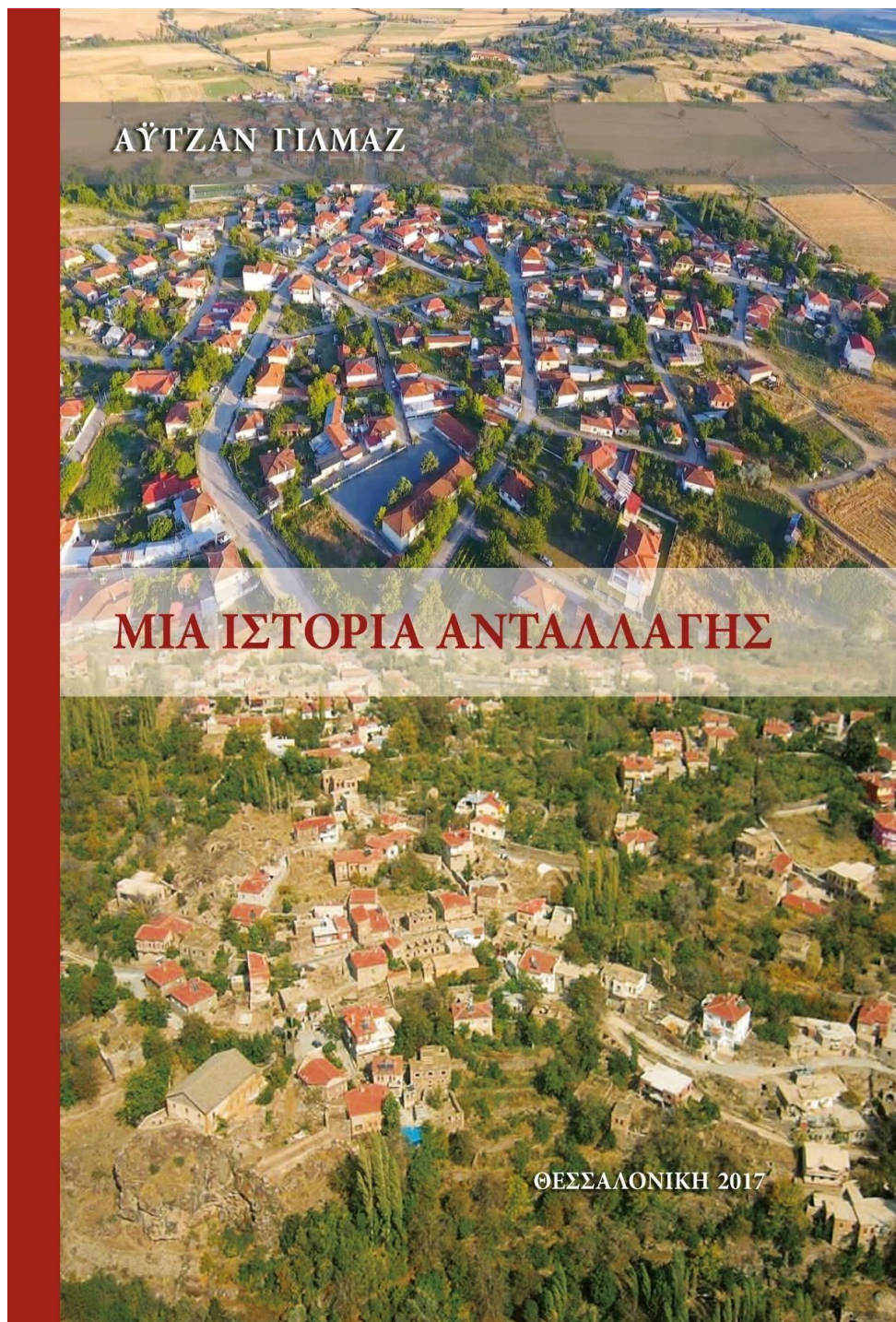
- ✓ Η κοινωνική και πολιτιστική ζωή των Βαλαάδων
- ✓ Γρεβενιώτικο λεξικό
- ✓ Παροιμίες
- ✓ Εκφράσεις-Γνωμικά
- ✓ Ελληνικά Τραγούδια
- ✓ Λογοπαίγνια
- ✓ Σατυρικό Λογοπαίγνια
- ✓ Νανουρίσματα

Το βιογραφικό μου

Το όνομά μου είναι Αϋτζάν Γιλμάζ (Aycaan Yilmaz). Γεννήθηκα το 1949 στην Τουρκία, στο χωριό *Γεσίλμπουρτζ* (παλιό όνομα Τένει) της επαρχίας Νίγδης της Καππαδοκίας. Οι πρόγονοι μας έφυγαν με την ανταλλαγή το 1924 από την Ελλάδα στην Τουρκία και έμειναν στο Γεσίλμπουρτζ. Ο πατέρας μου Φεχμί γεννήθηκε το 1921 στο χωριό *Κρίφτσι* (νέο όνομα Κιβωτός) των Γρεβενών και όταν έφυγε με την ανταλλαγή (1924) από την Ελλάδα στην Τουρκία ήταν 3 χρονών. Η μητέρα μου Μελικέ γεννήθηκε στην Τουρκία, στο Γεσίλμπουρτζ, από γονείς που έφυγαν, επίσης, από το Κρίφτσι. Την ελληνική γλώσσα έμαθα από τους γονείς μου, ως μητρική γλώσσα, αλλά με τη μορφή του τοπικού γλωσσικού ιδιώματος των Γρεβενών και όχι την καθομιλουμένη ελληνική. Επίσης, δεν ήξερα να γράφω και να διαβάζω ελληνικά. Για τον σκοπό αυτό φοίτησα αργότερα σε σχολείο της Άγκυρας πέντε μήνες και έτσι έμαθα να γράφω και να διαβάζω ελληνικά.

Μεγάλωσα στο Γεσίλμπουρτζ και έμεινα εκεί μέχρι 18 χρονών. Το 1967 έφυγα για σπουδές στο Πανεπιστήμιο της Άγκυρας, όπου σπούδασα τέσσερα χρόνια οικονομικά και πήρα το πτυχίο μου το 1971. Το 1972 άρχισα να εργάζομαι ως επιθεωρητής στην εταιρεία ÇİTOSAN, μια μεγάλη εταιρεία τσιμέντου του κράτους, που είχε πάνω από 30 εργοστάσια σε όλη την Τουρκία και τα κεντρικά γραφεία της οποίας ήταν στην Άγκυρα. Το 1987 έγινα γενικός διευθυντής στο Εργοστάσιο του Τσιμέντου της Άγκυρας μέχρι το 2011, οπότε συνταξιοδοτήθηκα. Σήμερα μένω στην Άγκυρα. Είμαι παντρεμένος και έχω δύο παιδιά και δύο εγγόνια.

Οι φωτογραφίες των βιβλίων μου

MÜBADİLLERİN KÜLTÜREL MİRASI

1924 Yılında Mübadele ile Yunanistan'dan Türkiye'ye
Göç Eden Yunanca Konuşan Batı Makedonyalı
Müslüman Mübadillerin Kültür ve Gelenekleri,
Konuştıkları Geleneksel Dil (Greveniotika),
Mini Greveniotika Sözlüğü,
Söyledikleri Atasözleri, Deyimleri, Şarkı Sözleri,
Tekerlemeleri, Mânileri ve Ninnileri

AYCAN YILMAZ

LOZAN MÜBADİLLERİ VAKFI YAYINLARI

**Πρόσφυγες από τον ρωσικό Καύκασο στο βόρειο ελληνικό σύνορο.
Μια «προβληματική» συνιστώσα στο εθνικό αφήγημα**

*Ανδρέας Αθανασιάδης,
Εκπαιδευτικός-Συγγραφέας*

Εισαγωγικά

Στην απογραφή που διενεργεί το ελληνικό κράτος το 1928 εμφανίζονται 47.091 πρόσφυγες με περιοχή προέλευσης τον Καύκασο. Ήταν οι λεγόμενοι Καυκάσιοι.

Ως Καυκάσιοι απογράφηκαν εκείνοι που είχαν μετοικήσει στην Ελλάδα από τις περιοχές του Αντικαυκάσου, την περίοδο μετά τους βαλκανικούς πολέμους και όσοι –από τα ίδια μέρη– μετανάστευσαν στην Ελλάδα κυρίως κατά την περίοδο Απρίλιος 1920-Φεβρουάριος 1921, αλλά και αργότερα. Η ιδιαίτερη αυτή προσφυγική ομάδα αποτελούνταν κυρίως από Έλληνες κατοίκους του Κυβερνείου Καρς-Ρωσίας, που παραχωρήθηκε στην Τουρκία με τη συνθήκη Μπρεστ Λιτόφσκ, αλλά ουσιαστικά αποτέλεσε κομμάτι της Δημοκρατία της Αρμενίας, μέχρι την κατάληψη του Καρς από τις κεμαλικές δυνάμεις και την ενσωμάτωση της περιοχής ως επαρχία της Τουρκίας κατά το φθινόπωρο του 1920, δευτερευόντως από Έλληνες κατοίκους της Τσάλκας, αλλά και του Σοχούμ, του Βατούμ και τέλος από Έλληνες του Μικρασιατικού Πόντου που μετοίκησαν στον Καύκασο κατά το τέλος κυρίως του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Στον Ρωσικό Αντικαύκασο

Μετά τον ρωσοτουρκικό πόλεμο 1877-88, οι Ρώσοι αποκτούν και ενσωματώνουν την περιοχή Καρς-Αρταχάν. Η τσαρική Ρωσία έδωσε προνόμια στους ελληνορθόδοξους και συνεπώς φιλωρωσικούς πληθυσμούς να εποικήσουν την περιοχή¹. Έλληνες από διάφορα μέρη του Μικρασιατικού Πόντου και της περιοχής της Τσάλκας θα αποδεχτούν τη ρωσική πρόσκληση και θα ορίσουν την ελληνική μειονότητα της περιοχής, μιας περιοχής που έφερε πλέον την ονομασία *Karsskaya oblast* (Karsskaya Oblast-Kars Oblast), εγκατεστημένοι οι περισσότεροι σε 78 χωριά με αμιγή ελληνικό πληθυσμό και –οι λιγότεροι– σε 5 μεικτές πόλεις-κωμοπόλεις, σε ένα μεικτό χωριό και σε ένα συνοικισμό². Αποτελούσαν

¹ Βλ. γενικότερα: Candan Badem, *Çarlık Yönetiminde Kars, Ardahan, Artvin (1878-1918)*, Aras Yayıncılık, Turkey, 2017· Candan Badem, *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti*, Birzamanlar Yayıncılık, Istanbul 2010· Candan Badem, “‘Forty Years of Black Days’? The Russian Administration of Kars, Ardahan, and Batum, 1878-1918”, in Lucien J. Frary, Mara Kozelsky (eds.), *Russian-Ottoman Borderlands. The Eastern Question Reconsidered*, University of Wisconsin Press, Wisconsin 2014, p.p. 221-250.

² Ανδρέας Αθανασιάδης, *Χωριά και πόλεις του Καρς, όπου εγκαταστάθηκαν ελληνικοί πληθυσμοί*, Ποντοκόμη 2012.

το 1/10 έως 1/7 περίπου του συνολικού πληθυσμού του Κυβερνείου (τρίτη πληθυσμιακή ομάδα), ζώντας ανάμεσα σε Κούρδους, Τούρκους, Τουρκμένους, (που αποτελούσαν την πλειοψηφική ομάδα στην περιοχή), Αρμένιους (που ήταν δεύτεροι σε πληθυσμό), Καραπαπάκους, Ρώσους (κυρίως σχισματικούς Molokans, Doukhobors), κ.ά.³

Στο κυβερνείο του Καρς ο ελληνικός πληθυσμός έζησε περί τα σαράντα χρόνια, σε ένα πολυεθνικό περιβάλλον, στο οποίο η επιδιωκόμενη οικονομική και κοινωνική ανέλιξη εξαρτιόταν απόλυτα από την ενσωμάτωση του πληθυσμού αυτού στις ρωσικές διεργασίες. Αυτό σήμαινε αποδοχή της ρωσικής υπηκοότητας, στράτευση στον τσαρικό στρατό και εξαιρετικές επιδόσεις στη ρωσική γλώσσα και παιδεία ως προϋποθέσεις ένταξης στη διοικητική γραφειοκρατία.

Οι Έλληνες του Καρς, ήταν ουσιαστικά ένας γεωργοκτηνοτροφικός πληθυσμός που βίωσε μέσα σε ένα ιδιαίτερο κοινοτικό καθεστώς. Δεν υπήρχε ατομική ιδιοκτησία στους αγρούς, στις βοσκές, στους κήπους⁴.

Ταυτόχρονα, ένα άλλο κομμάτι των Ελλήνων του Καρς, αποτελούμενο από τεχνίτες και μικροεργολάβους, θα δημιουργήσει, στην προοπτική των χρόνων, τη μικρομεσαία αστική τάξη του πληθυσμού αυτού, στην οποία πολύ σύντομα θα συμπεριληφθούν και οι ελληνικής καταγωγής δημόσιοι υπάλληλοι της τσαρικής διοίκησης, γόννοι των γεωργοκτηνοτρόφων και τεχνιτών της πρώτης γενιάς, που με πάθος κατηύθυναν προς τη μόρφωση τα παιδιά τους.

Οι Έλληνες του Καρς υιοθέτησαν πολύ σύντομα την ομόδοξη τσαρική Ρωσία ως πατρίδα τους, καθώς ένιωσαν πως ζούσαν σε ένα περιβάλλον ελεύθερο, που τους επέτρεπε να οργανώσουν με ασφάλεια το μέλλον τους.

Στα διάβα των λίγων χρόνων που έζησαν στην περιοχή ένιωσαν τη δυναμική και τον απόηχο των γεγονότων του 1905, στα οποία συμμετείχαν και τα σχολεία μέσης εκπαίδευσης, ανώτερα εκπαιδευτήρια και το διδασκαλείο της Γεωργίας, όπου φοιτούσαν και πολλοί Έλληνες του Καρς⁵. Καθώς ήταν περίοδος διάχυσης ιδεών, είχαν την τύχη να έρθουν σε επαφή με διάφορα ρεύματα φιλοσοφίας και πολιτικής. Ένα μεγάλο μέρος των Ελλήνων ρωσοδιδασκάλων, που απέκτησαν το δίπλωμά τους στο Αστικό Σχολείο Καγκιζμάν, ήρθε σε επαφή με τις αντιθρησκευτικές ιδέες του καθηγητή παιδαγωγικών Σαρουχάνωφ⁶. Την ίδια εποχή τις πολιτικές

³ Candan Badem, *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti*, ό.π.

⁴ Στυλιανός Μαυρογένης, *Το Κυβερνείο Καρς του Αντικαυκάσου*, χ.ε., Θεσσαλονίκη 1963, σ. 56 και Κώστας Γαβριηλίδης, *Αυτοβιογραφία*, Εντός, Αθήνα 2004, σ. 18.

⁵ Κώστας Γαβριηλίδης, *Αυτοβιογραφία*, ό.π., σ. 24.

⁶ ό.π., σ. 40.

απόψεις του –παράνομου τότε– Σοσιαλιστικού Δημοκρατικού Κόμματος, μετέφερε στο Καρς το μέλος του κόμματος Αναστάσιος Λαζαρίδης, από το Όλουχλι του Καρς, που υπηρετούσε ως καθηγητής στο Βατούμ⁷.

Κατά τα έτη 1905-1917 ο επηρεασμός της ελληνικής νεολαίας «και ιδιαιτέρως επί της διανοουμένης τάξεως» από τον ρωσικό πολιτισμό ήταν πλέον εμφανής. Συνέβαλε σ' αυτό και η αγάπη τους για τη ρωσική φιλολογία. Την περίοδο αυτή μάλιστα,

«δια να διευκολύνοντο οι Ελληνοπαίδες εις την καλύτεραν εκμάθησιν της ρωσικής γλώσσης, αφίνοντο υπό των γονέων των, ως οικότροφοι, εις ρωσικάς οικογενείας, η επίδρασις του πολιτισμού των οποίων ήτο άμεσος επί της διψούσης δια μάθησιν νεολαίας»⁸.

Επρόκειτο για προσωπικές επιλογές, στοχευμένες πολιτικές «ήπιας αφομοίωσης», «ενσωμάτωσης»⁹, κάτι ενδιάμεσο; Δεν είναι εύκολο να απαντηθεί. Υπάρχουν πάντως και κάποιες προφορικές αλλά και καταγραμμένες μαρτυρίες από πρόσφυγες, μαθητές δημοτικών την εποχή εκείνη, για δίστιχο που επαναλαμβανόταν ζωηρά εντός της τάξης (χωρίς να υπάρχει γνώση για την έκταση ή σκοπιμότητα διάδοσής του): «Για νε Ρούσκι, για νε Γκρεκ. Για Καυκάσκι τσολαβέκ (Εγώ ούτε Ρώσος είμαι ούτε Έλληνας. Εγώ είμαι άνθρωπος του Καυκάσου)»¹⁰.

Στα τέλη 1912 πάνω από 50 ρωσομαθείς Έλληνες είναι ενταγμένοι σε σημαντικές θέσεις στη διοίκηση του Κυβερνείου. Επίσης, σε ένα σύνολο 155 δημοτικών σχολείων του υπουργείου Παιδείας τα 75 «εξυπηρετούντο υπό Ελλήνων ρωσομαθών δημοδιδασκάλων». Το 48% των δασκάλων ήταν Έλληνες και οι υπόλοιποι Αρμένιοι, Ρώσοι, Μουσουλμάνοι. Επίσης, από τα 63 εκκλησιαστικά δημοτικά σχολεία της ιεράς Συνόδου, τα 54 «εξυπηρετούντο, εις τα ελληνικά χωρία, από Έλληνες διδασκάλους». Στα σχολεία της τελευταίας κατηγορίας το 90% των δασκάλων ήταν Έλληνες και το 10% Ρώσοι, που εξυπηρετούσαν τα ρωσικά ορθόδοξα χωριά του

⁷ Στην Ελλάδα εκλέχτηκε επανειλημμένα με τη Δημοκρατική Ένωση του Παπαναστασίου και το 1930 προσχώρησε στο Αγροτικό Κόμμα, πέθανε δε την περίοδο της 4^{ης} Αυγούστου, Κώστας Γαβριηλίδης, *Αυτοβιογραφία*, ό.π., σ. 39.

⁸ Στυλιανός Μαυρογένης, *Το Κυβερνείον Καρς του Αντικαυκάσου*, ό.π., σ. 141.

⁹ Φίλιππος Κάραμποτ, «Σλαβομακεδόνες και κράτος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο περιοδικό: *Ίστωρ*, τεύχος 10, Τροχαλία, Αθήνα Δεκέμβριος 1997, σ. 262. Στην εργασία του αυτή ο Κάραμποτ διευκρινίζει πως η «πολιτική αφομοίωση» στοχεύει στην ομογενοποίηση της κοινωνίας, στην αποποίηση εκ μέρους των μειονοτικών ομάδων του πολιτισμού τους προς όφελος του κυρίαρχου πολιτισμού, ενώ η «ενσωμάτωση» νοείται ως μια διαδικασία στην οποία ο στόχος δεν είναι η ομοιομορφία, αλλά «η εξάλειψη εκείνων μόνον των διαφορών της κάθε συστατικής ομάδας που θα τάραζαν ή θα απέκλειαν την απόλυτη ενότητα», καθώς «διαφορετικά στοιχεία συνδυάζονται σε μια ενότητα ενώ διατηρούν τη βασική τους ταυτότητα». Ό.π., σ. 248.

¹⁰ Αναστάσιος Αγαθάγγελος, *Πεπερέκ*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 54.

Κυβερνείου. Συνολικά, πάνω από 200 Έλληνες και ελληνίδες του Καρς εργάζονταν ως ρωσοδιδάσκαλοι στα σχολεία του Κυβερνείου¹¹.

Τον Φεβρουάριο του 1917 οι Έλληνες του Καρς και του Αντικαυκάσου βίωσαν την αστικοδημοκρατική επανάσταση¹². Όσοι απ' αυτούς υπηρετούσαν στον ρωσικό στρατό συμμετείχαν στην ίδρυση των Σοβιέτ των στρατιωτών, αναδείχτηκαν –κάποιοι– στα Σοβιέτ των μεραρχιών τους και εγκόλπωσαν το πνεύμα και την έννοια της επανάστασης στον στρατό, που απέβλεπε στη διατήρηση της πειθαρχίας και της πολεμικής διάθεσης, μέσα από την «καλλιέργεια αγαθών, συντροφικών σχέσεων ανάμεσα σε αξιωματικούς και στρατιώτες». Την περίοδο εκείνη θα γνωρίσουν καλύτερα και τα κόμματα της αριστεράς (σοσιαλεπαναστατικό, σοσιαλδημοκρατικό μεσνεβίκων και σοσιαδημοκρατικό μπολσεβίκων) ομιλητές των οποίων ανέλυαν ελεύθερα στους στρατώνες τις θέσεις τους εναντίον των πομέστσικων (τσιφλικιάδων), μιλούσαν για την άμεση διανομή της γης στους καλλιεργητές, την κατοχή των βιομηχανιών από τους εργάτες, το διώξιμο από τη βουλή των κεφαλαιοκρατικών κομμάτων κ.ά. Ιδιαίτερα, όπως γράφει ο ρωσοδιδάσκαλος και έφεδρος ανθυπολοχαγός του ρωσικού στρατού –τότε– Κώστας Γαβριηλίδης¹³, οι στρατιώτες γοητεύονταν από τους σοσιαλεπαναστάτες, καθώς αναδείκνυαν «*την αθλιότητα χωριού και αυτά συγκινούσαν την ψυχή των στρατιωτών που κατά τα 9/10 ήταν αγρότες*»¹⁴.

Στις γενικές εκλογές που θα γίνουν Ρωσία τον Οκτώβριο του 1917, στην περιοχή του Καρς, καθώς ήταν αγροτική περιοχή, θα ψηφιστεί κυρίως το σοσιαλεπαναστατικό κόμμα και το κόμμα των μενσεβίκων αλλά υπάρχουν και μαρτυρίες για την υπερψήφιση –σε κάποιες κοινότητες– του κόμματος των μπολσεβίκων¹⁵. Ο εμφύλιος που θα προκύψει θα φτάσει αργότερα στον Καύκασο. Μετά την επικράτηση του Λένιν δημιουργήθηκε η ομόσπονδος Δημοκρατία της Υπερκαυκασίας η οποία διαχωρίστηκε στις ανεξάρτητες δημοκρατίες της Γεωργίας, της Αρμενίας και του Αζερμπαϊτζάν. Με τη συνθήκη Μπρεστ-Λιτόφσκ (3.3.1918), το Καρς δεν

---

¹¹ Στυλιανός Μαυρογένης, *Το Κυβερνείον Καρς του Αντικαυκάσου*, ό.π., σ. 128-129, 143-144, 183.

¹² Βλ. και Aleksandr Denisovich Metelyov, «[The February Revolution in Kars](#)»-[Memoirs of a Russian Soldier](#) [A. Metelev, “Fevral’ v Karse” Proletarskaia Revoliutsiia No. 13 (1923), 227-34. Trans. Alexander E. Balistreri.]

¹³ Ρωσοδιδάσκαλος στο Καρς και ηγέτης του Αγροτικού Κόμματος στην Ελλάδα.

¹⁴ Κώστας Γαβριηλίδης, *Αυτοβιογραφία*, ό.π., σ. 70-71. Ο ίδιος θα ταχθεί με το σοσιαλ-επαναστατικό κόμμα, «το Αγροτικό Κόμμα της Ρωσσίας», ό.π., σ. 80.

¹⁵ Γεώργιος Σιδηρόπουλος, *Η αυθόρμητη εξέγερση των αγροτών του χωριού Μεταμόρφωση νομού Κιλκίς 6 Μαρτίου 1930*, Μπρνό Τσεχοσλοβακίας, 27.2.1976, εφ. *Μαχητής* [Κιλκίς], 8.3.2011, σ. 18-19.

ήταν πλέον περιοχή της Ρωσίας. Είχε ξεκινήσει για τους Έλληνες του Καρς μια εποχή αβεβαιότητας, σύγχυσης και ανασφάλειας.

Στα χρόνια της αβεβαιότητας

Οι Αρμένιοι πιέζουν τον ελληνικό πληθυσμό να ενταχθεί στον αρμενικό στρατό. Οι Έλληνες, που τυπικά ζούσαν –πλέον– στη Δημοκρατία της Αρμενίας επιλέγουν τη στάση της ουδετερότητας. Δεν δέχονται να ενταχθούν τον αρμενικό στρατό, ο οποίος στη λογική της αντεκδίκησης προχωρά σε σφαγή μουσουλμανικών πληθυσμών της περιφέρειας. Σε πάμπολλες δε περιπτώσεις, όπου είναι δυνατόν, σώζουν ομάδες μουσουλμάνων ή μεμονωμένα άτομα από τη μανία των Αρμενίων¹⁶. Οι Αρμένιοι πιέζουν τους Έλληνες και στο χωριό Καρακίλισε θα διεξαχθεί πραγματική μάχη ανάμεσα σε εξοπλισμένους Έλληνες (περί των δέκα χωριών) και τον αρμενικό στρατό. Οι Έλληνες, υποχωρούντες, θα προστρέξουν στον τουρκικό στρατό, ο οποίος θα τους περιθάλπει για αρκετό χρονικό διάστημα¹⁷.

«Η μάχη του Καρακλές ανέβασε πολύ τον ελληνικό πληθυσμό στα μάτια των επισήμων τουρκικών στρατιωτικών αρχών», σημειώνει ο Κώστας Γαβριηλίδης. Οι άτακτες μουσουλμανικές ομάδες θα είναι τώρα πιο προσεκτικές στις κινήσεις τους. *«Επίσημα το Καρς το παρέδωσε στις τουρκικές αρχές το ελληνικό σύνταγμα»*. Οι Έλληνες διαπραγματεύτηκαν με τις τουρκικές αρχές και εξασφάλισαν την *«ανενόχλητη υποχώρηση των δυνάμεων της Αρμενίας, όσο και του αρμενικού πληθυσμού»* και το ελληνικό σύνταγμα αποχώρησε αμέσως μετά την παράδοση. *«Οι Τουρκικές αρχές φέρθηκαν με καλοσύνη»*, καταλήγει ο Γαβριηλίδης¹⁸.

«Ούτως έληξεν η διήμερος μάχη Καρακίλισε μεταξύ Ελλήνων και Αρμενίων με πολλές απωλείας των αρξαμένων χειρών αδίκω», θα προσθέσει –1971– ο τέως Αντιπρόεδρος της Βουλής Ισαάκ Λαυρεντίδης. «Κατεδείχθη δε»,

συμπληρώνει, ότι

*«ίσως είναι πλέον εφικτή η συνεργασία Ελλήνων μετά Τούρκων, παρά η τοιαύτη μετά Αρμενίων, των οποίων η συμπεριφορά υπήρξε βάρβαρος, ληστρική και απάνθρωπος κατά την βραχύβιον διακυβέρνησίν των (Ανεξάρτητος Αρμενική Δημοκρατία) εις βάρος του ελληνικού στοιχείου του Κυβερνείου Καρς κατά την περίοδον 1918-1919»*¹⁹.

¹⁶ Κωνσταντίνος Κυνηγόπουλος, *Ιστορία της Ελληνικής Κοινότητας Μπεζικιάν-Κετζίτ του Καρς*, ΚΜΣ, Θεσσαλονίκη 1961, σ. 49-68.

¹⁷ ό.π., σ. 68-75.

¹⁸ Κώστας Γαβριηλίδης, *Αυτοβιογραφία*, ό.π., σ. 96-98.

¹⁹ Ισαάκ Λαυρεντίδης, «Μετοικεσία Καυκασίων», Αρχεϊόν Πόντου τ. 30, 1970-71, σ. 395-515 [η αναφορά σ. 423-425].

Η ίδια εικόνα πιστοποιείται και στα πρακτικά του Εθνικού Συμβουλίου των Ελλήνων της Αρμενικής Δημοκρατίας²⁰.

Ελληνικό υποπροξενείο δεν υπήρχε στην περιοχή και προκρίνεται από τους κατοίκους η αυτο-οργάνωση. Για την καθοδήγηση των Ελλήνων αυτών θα δημιουργηθεί το Εθνικό Συμβούλιο των Ελλήνων του Καυκάσου, με πρόεδρο τον μηχανικό Δημ. Ευθυμιάδη²¹, «ένα αριστερό, αφιλοκερδή και πολύ τίμιο», όπως γράφει ο Κώστας Γαβριηλίδης, που «έθεσε όλες του τις ικανότητες και την δραστηριότητα στην εξυπηρέτηση του προσφυγικού κόσμου του Καρς». Αντιπρόεδρος του Συμβουλίου ήταν ο Γιάννης Πασαλίδης, γιατρός που έμενε οικογενειακά στο Σοχούμ, από μικρός αναμειγμένος στο σοσιαλιστικό-μαρξιστικό κίνημα, και βουλευτής –τότε– στη γεωργιανή βουλή²². Μέλη δε του Συμβουλίου ήταν «ό,τι προοδευτικό και σύγχρονο είχε αναδείξει το ελληνικό στοιχείο». Υπήρξε βέβαια και δεύτερη εθνική οργάνωση, η Εθνική Διοίκηση, που δημιούργησε ο Πολίτωφ, η οποία, σύμφωνα με τον Κ. Γαβριηλίδη «συγκέντρωσε γύρω της όλα τα συντηρητικά, καθυστερημένα και αντιδραστικά στοιχεία». Ο Πολίτωφ είχε αρχικά οριστεί επιθεωρητής των δημοτικών ελληνικών σχολείων στο πλαίσιο Οργάνωσης των Σοβιέτ των δασκάλων στη λογική της ισοτιμίας των εθνοτήτων που εισήγαγε η οκτωβριανή επανάσταση. Ήταν όμως αυταρχικός, αποστασιοποιημένος από το δημοκρατικό πνεύμα και τα ιδανικά της επανάστασης. Προέβη άμεσα σε απολύσεις δασκάλων (οι δασκάλες Μαρία Τουρίτζεβα και Αλεξάνδρα Ορνιτοπούλου) που του έφεραν αντίρρηση. Συγκέντρωσε δίπλα του μια μικρή μάζα συντηρητικών δασκάλων και το σύνολο σχεδόν των παπα-δασκάλων (πλην του παπα-Ιωαννίδη, που μιλούσε με θέρμη και ανοιχτά στα δασκαλικά συνέδρια για το έργο της επανάστασης). Οι προοδευτικοί δάσκαλοι όμως, που αποτελούσαν ουσιαστικά τον κορμό των Σοβιέτ των δασκάλων, αποστασιοποιήθηκαν, οργάνωσαν δική τους ομάδα και «απόκτησαν την εμπιστοσύνη του μεγαλύτερου μέρους των δασκάλων». Τον Πολίτωφ ακολουθούσαν πλέον μόνο οι παπα-δάσκαλοι και κάποιοι ηλικιωμένοι δάσκαλοι. Ο διχασμός ήταν καταλυτικός και στάθηκε ανασταλτικός παράγοντας στην

---

²⁰ Βλ. «Πρακτικά της 10^{ης} Σεπτεμβρίου 1919 Εθνικού Συμβουλίου των Ελλήνων της Αρμενικής Δημοκρατίας», σε: Στυλιανός Μαυρογένης, *Το Κυβερνείο Καρς του Αντικαυκάσου*, ό.π., σ. 234, 236.

²¹ Μηχανικός στο επάγγελμα και στην Ελλάδα βουλευτής (Θεσσαλονίκης-Κιλκίς) με το κόμμα του Παπαναστασίου. Μαρία Γιώτα, *Η πολιτική ένταξη των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (1922-1940)*, διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 29.

²² Στην Ελλάδα θα ιδρύσει το Σοσιαλιστικό Κόμμα και θα θητεύσει και ως αντιπρόεδρος του Συλλόγου Καυκασίων (με έδρα τη Θεσσαλονίκη).

προσπάθεια περίθαλψης του πληθυσμού που βρέθηκε από το Καρς στην Τιφλίδα²³.

Άλλοι θα κινηθούν διαφορετικά. Τον Δεκέμβριο του 1918 θα δημιουργηθεί στην περιοχή του Καρς η Προσωρινή Εθνική Κυβέρνηση του Νοτιοδυτικού Καυκάσου. Στην «Μιλλί Σουρά» όπως λεγόταν, συμμετείχαν και δύο –«φιλότουρκοι» όπως τους περιγράφει η ελληνική ιστοριογραφία²⁴– Έλληνες, ο Στέφανος Βαφειάδης και ο Τσαμουρίδης²⁵. Η «Μιλλί Σουρά» θα καταλυθεί από τα όπλα των Άγγλων²⁶ τον Φεβρουάριο του 1919²⁷. Από τον Μάιο του 1919 η περιοχή του Καρς παραδίνεται στην κυριαρχία της Αρμενικής Δημοκρατίας²⁸.

Από 14 έως 21 Ιουλίου 1919 πραγματοποιήθηκε στο Καρς το 1^ο Συνέδριο των Ελλήνων της Αρμενικής Δημοκρατίας (Εθνικό Συμβούλιο)²⁹. Το Συνέδριο αυτό (όπως και τα επόμενα, τα πρακτικά των οποίων γράφονταν στα ρωσικά) διαπίστωσε την τραγική κατάσταση, στην οποία βρίσκονταν ο ελληνικός πληθυσμός της υπαίθρου εξ αιτίας των επιθέσεων που δέχονταν από ένοπλες ομάδες άτακτων Κούρδων, την ελλιπή τροφοδοσία του πληθυσμού αυτού από τις διάφορες αποστολές λόγω παρακράτησης μεγάλου μέρους του περιεχομένου της από τους Αρμένιους και ευρύτερα τα πολλαπλά προβλήματα που δημιουργούσαν οι Αρμένιοι στον ελληνικό πληθυσμό. Το Συνέδριο τάχθηκε κατά της επιστράτευσης του ελληνικού πληθυσμού στον αρμενικό στρατό και αποφάσισε την οργάνωση της μετανάστευσης προς την Ελλάδα αποκλειστικά.

---

²³ Κώστας Γαβριηλίδης, *Αυτοβιογραφία*, ό.π., σ. 82-85, 101-103.

²⁴ Σύμφωνα με τον Σαμουηλίδη, ήταν μια «αντισυμμαχική, αντιανταντική» κυβέρνηση, η οποία «αποτελέστηκε σχεδόν αποκλειστικά από ντόπιους Μουσουλμάνους που ήταν και οι περισσότεροι κάτοικοι του νομού».

²⁵ Αρχές του 1919, η Δημοκρατία πραγματοποίησε εκλογές που οδήγησαν στον σχηματισμό κοινοβουλίου στις 14 Ιανουαρίου, με αναλογία ενός βουλευτή ανά 10.000 ψηφοφόρους. Το κοινοβούλιο αποτελούνταν από 64 μέλη, μεταξύ των οποίων 60 μουσουλμάνοι, τρεις Έλληνες και ένας Μολοκάνος Ρώσος.

²⁶ Βλ. γενικότερα, Kaya Tuncer Çağlayan, *British policy towards Transcaucasia 1917-1921*, διδακτορική διατριβή, University of Edinburgh, Edinburgh 1997.

²⁷ Χρήστος Σαμουηλίδης, *Το χρονικό του Καρς και η ματαιωμένη Δημοκρατία του Πόντου*, Αφοί Κυριακίδη ΑΕ, 2^η έκδ (1^η 1988), Θεσσαλονίκη 2010, σ. 85 και 97-101.

²⁸ ό.π., σ. 113.

²⁹ Ευριπίδης Γεωργανόπουλος, *Οι προσπάθειες των Ελλήνων του Πόντου για αυτοδιάθεση κατά το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας 1916-1922*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 223.

Η σχεδίαση της προοπτικής όμως των Ελλήνων της Αρμενίας, όπως ονομάζονταν πλέον οι Έλληνες του Καρς, ήταν λίγο διαφορετική³⁰. Για τον μητροπολίτη Τραπεζούντας Χρύσανθο και για το Συμβούλιο Ποντίων Ελλήνων³¹, που λειτουργούσε ως Συνέδριο Ελλήνων Ποντίων³² στο Βατούμ, οι Έλληνες της περιοχής του Καρς αποτελούσαν εφεδρεία πλήρωσης του πληθυσμού του Μικρασιατικού Πόντου, στα πλαίσια του σχεδιασμού της αυτοδιάθεσης της περιοχής³³.

Ακολουθεί η αποστολή ελληνικής αντιπροσωπείας στην περιοχή, η αποστολή Πολεμαρχάκη. Ο Σταυριδάκης, πολιτικός εκπρόσωπος της ελληνικής κυβέρνησης, ακούει τις εισηγήσεις του Εθνικού Συμβουλίου των Ελλήνων της Αρμενίας για μετακίνηση τους, για τα προβλήματά τους με τους Αρμενίους, αλλά κρίνει, σε εμπιστευτική επιστολή του, ότι οι φήμες περί καταπίεσως των Ελλήνων από τους Αρμενίους ήταν υπερβολικές. Για τον Σταυριδάκη ήταν βέβαιο πως η αρμενική κυβέρνηση «*θα ημπούδιζε πάσας κινήσεις των οικογενειών ίνα κρατήση τους άνδρας*». Ο ίδιος δε κατέθεσε και την άποψη πως αποχώρηση των Ελλήνων «*θα απετέλει σκληράν εγκατάλειψιν των αρμενίων*».³⁴

Το τρίτο δεκαήμερο του Αυγούστου του 1919 ο διευθυντής του υπουργείου Περιθάλψεως και επικεφαλής της Αποστολής Περιθάλψεως Καζαντζάκης, απευθυνόμενος στον Βενιζέλο, υποστήριξε πως υπήρχε μεγάλη ανάγκη για μεταφορά 100.000 Ελλήνων από την περιοχή του Αντικαυκάσου. Οι Έλληνες αυτοί βρίσκονταν «*μεταξύ αλληλοσυγκρουομένων φυλών*» και κινδύνευαν ανά πάσα στιγμή από τους Κούρδους, Τατάρους κλπ. Επιθυμούσαν τη μόνιμη εγκατάστασή τους στην Ελλάδα, ενώ επιτροπές τους έσπευδαν και εκλιπαρούσαν

«*δι εμού την Ελλην. κυβέρνησιν να μη τους αφήση να χαθώσι*». Ήταν άμεση ανάγκη να ληφθεί πρόνοια για τους παραπάνω, καθώς «*οι πλείστοι απώλεσαν την γλώσσαν των καταστάντες τουρκόφωνοι ή ρωσόφωνοι και μετά τινά χρόνον δεν θα υφίστανται πλέον ως έλληνες*».

Αναφέροντας όλα τα παραπάνω ο Καζαντζάκης υποστήριξε ότι:

---

³⁰ Bl. Ioannis Hassiotis, “Shared Illusions: Greek-Armenian Co-Operation in Asia Minor and the Caucasus (1917-1922)”, *Greece and Great Britain during the World War I*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1985, p.p. 143-192·Ioannis Hassiotis, “Greek foreign policy towards the Armenian Question: a historical survey”, *Byzantine and Modern Greek Studies* 36(2) (2012) 215-233.

³¹ Από τον Δεκέμβριο μετονομάστηκε σε Εθνικό Συμβούλιο Πόντου.

³² όπ.π.

³³ Bl. Ioannis Hassiotis, όπ.π. 215-233.

³⁴ Τηλεγράφημα Σταυριδάκη με τελικό παραλήπτη τον υπουργό εξωτερικών Πολίτη, μέσω-Κανελλόπουλου (Κωνσταντινούπολη), Τιφλίδα 7/20 .8.1919 και Κων/πολις 30.8.1919, Μουσείο Μπενάκη (Μ.Μ.), Αρχείο Ελ. Βενιζέλου, Φ. 22.159.

«είνε επιβεβλημένον μεταφερθώσι αμέσως εις Ανατ. Μακεδονίαν ην θα εγκατέλειπον οι Μικρασιάται και Θράκες πρόσφυγες και εγκατεστημένοι εις εκκενούμενα κτήματα να πυκνώσουν τον εκεί αραιόν ελλην. πληθυσμόν, και να ενισχύσωσι εξόχως την γεωργικήν παραγωγήν της Ελλάδας».

Προεκτείνοντας το επιχείρημά του υπέρ της μετανάστευσης αυτού του πληθυσμού σημείωνε ότι «η εις Ανατολ. Μακεδονίαν πρώτη ούτη εγκαταστάσις θα συνεχισθή εις Μ. Ασίαν ευθύς ως η εκεί κατάστασις επιτρέψη». Πρότεινε τέλος «να εγκατασταθή εκεί ειδική επιτροπή μελετώσα αποκλειστικώς και προπαρασκευάζουσα την εγκατάστασιν των εξ Αντικαυκάσου τούτων Ελλήνων»³⁵.

Οι Τούρκοι έχουν τα δικά τους σχέδια και στις 27 Αυγούστου θα φτάσει στα χέρια του Εθνικού Συμβουλίου των Ελλήνων της Αρμενίας «Πρότασις της Τουρκικής Αυτοκρατορίας προς τους αδελφούς Έλληνας χριστιανούς του Αντικαυκάσου», που δόθηκε από έναν Τούρκο αξιωματικό της παραμεθορίου γραμμής στα ελληνικά χωριά της υποδιοίκησης Χοροσάν. Οι Τούρκοι άφηναν να φανεί πως επεδίωκαν ένωση Μουσουλμάνων και Ελλήνων εναντίον της αρμενικής κυβέρνησης, «που δρα βιαίως εναντίον των Μουσουλμάνων και των Ελλήνων του Αντικαυκάσου και αρπάζει τις περιουσίες ημών»³⁶. Οι Έλληνες του Καρς παραμένουν σταθεροί στην απόφασή τους να εγκαταλείψουν οριστικά την περιοχή.

Στις 28 Σεπτεμβρίου ο Σταυριδάκης πρότεινε τελικά την άμεση μεταφορά των Ελλήνων της Αρμενίας στην Ελλάδα ή, αν αυτό ήταν ανέφικτο, τη μεταφορά τους στη Γεωργία³⁷.

Οι ελληνικοί πληθυσμοί, με τη συνδρομή του Εθνικού Συμβουλίου, μετακινούνται προς Τιφλίδα και Βατούμ καθ' όλο το χειμώνα. Αυτοί που παραμένουν τελευταίοι στην πόλη του Καρς αυτο-οργανώνονται σε διάφορους τομείς. Μέσα στην πόλη θα δημιουργηθεί ο Φιλεκπαιδευτικός Ελληνικός Σύνδεσμος, με πρόεδρο τον Κώστα Γαβριηλίδη και αντιπρόεδρο και «ψυχή της οργάνωσης» τον επίσης δάσκαλο Πέτρο Τσαφράκ. Όπως σημειώνει ο Γραβριηλίδης,

«Ο Σύνδεσμος περιέλαβε στους κόλπους του ότι καλύτερο είχαμε. Δάσκαλοι και δασκάλες, φοιτητές και φοιτήτριες, αξιωματικούς του ρούσσικου στρατού,

---

³⁵ Τηλεγράφημα Καζαντζάκη με τελικό παραλήπτη τον Βενιζέλο, μέσω Σταυριδάκη (Τιφλίδα)-Κανελλόπουλου (Κωνσταντινούπολη), Κων/πολις 25.8.1919, Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελ. Βενιζέλου, Φ. 22.132.

³⁶ Η «Πρότασις...» παρατίθεται σε: Σ. Μαυρογένης, *Το Κυβερνείον Καρς του Αντικαυκάσου*, ό.π., σ. 210.

³⁷ Τηλεγράφημα Σταυριδάκη προς Πολίτη, Τιφλίδα 28.9.1919, Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελ. Βενιζέλου, Φ. 23.165.

ό,τι διαλεχτό είχαμε στους κόλπους μας οργανώθηκε μέσα στην Οργάνωση αυτή»³⁸.

Την άνοιξη του 1920 ξέσπασε η πρώτη κομμουνιστική επανάσταση στην Αρμενία. Η επανάσταση επικράτησε στο Αλεξανδροπόλ, απέτυχε στο Εριβάν και επιβίωσε για δύο-τρεις μέρες στο Καρς. Στους πρωτεργάτες στην κομμουνιστική εξέγερση στο Καρς ήταν και τα μέλη του Φίλεκπαιδευτικού, οι δάσκαλοι Πέτρος Τσαφράκ και Αλεξάνδρα Ορνιτοπούλου. Η επανάσταση απέτυχε. Ο Τσαφράκ σκοτώθηκε επιτόπου και η Ορνιτοπούλου κατόρθωσε να διαφύγει στην Τιφλίδα³⁹.

Οι Έλληνες του Καρς μετακινούνται σε διαφορετικές περιόδους και φτάνουν στο λιμάνι του Βατούμ όπου και εγκλωβίζονται. Εισηγήσεις παραγόντων, προς το εθνικό κέντρο, πιθανόν να επηρέασαν την απόφαση μεταφοράς τους⁴⁰.

Οι Έλληνες του Καρς και το εθνικό κέντρο

Μη έχοντες οι Έλληνες του Καρς δική τους αστική τάξη, αποδεκτή και συλλειτουργούσα με το εθνικό κέντρο, ώστε να μεταφέρει την άποψή τους, ταυτοποιήθηκαν με συγκεκριμένο τρόπο από τα εθνικά κέντρα του Μικρασιατικού Πόντου και του Βορείου Καυκάσου, που προέβαλαν υπερτονισμένο τον εθνισμό τους έναντι των υπολοίπων –κατά τα γραφόμενά τους– εθνικής συνειδήσεως αγροτικών πληθυσμών του Καρς, της Τσάλκας, της Μαριούπολης και της Κριμαίας.

Ήδη, από 1915 ταξινομήθηκαν από τον Γενικό Πρόξενο Οδησού, σε ενημερωτικό σημείωμά του προς το υπουργείο Εξωτερικών, ως «δευτέρας κατηγορίας» Έλληνες όσοι μετανάστευσαν τον 19^ο αιώνα και εγκαταστάθηκαν σε κυβερνητικές γαίες, στις «μεσόγειες» περιοχές της Κριμαίας και στο Καρς του Καυκάσου, πήραν τη ρωσική ιθαγένεια και ασχολούνταν αποκλειστικά με τη γεωργία

«εξ ου επέρχεται αμβλύτης του εθνικού φρονήματος και ταχύτερα εξοικείωσις προς τους συνοίκους και περιοίκους Ρώσους τα μέγιστα προς τούτο συντελούντος και του ομοδόξου της θρησκείας»⁴¹.

Πρέπει να σημειωθεί ότι οι της «πρώτης κατηγορίας» Έλληνες της Ρωσίας φρόντισαν και οι ίδιοι να διαφοροποιηθούν από τους της «δευτέρας κατηγορίας». Είχαν μια ιδιαίτερα ακμάζουσα μεγαλοαστική ελίτ, κατά

³⁸ Κώστας Γαβριηλίδης, *Αυτοβιογραφία*, ό.π., σ. 109.

³⁹ ό.π., σ. 110-118.

⁴⁰ Ιωάννης Καζταρίδης, *Η έξοδος των Ελλήνων του Καρς της Αρμενίας (1919-1921)*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 42-62.

⁴¹ Γ. Πρόξενος Στελλάκης προς ΥΠΕΞ, Οδησός, 5.9.1915, ΑΠ 493, παρατίθεται σε: Κώστας Τσαλαχούδης, *Ο Ελληνισμός της Σοβιετικής Ένωσης 1750-1939*, Νέα Σύνορα-ΑΑ Λιβάνη, Αθήνα, χ.χ.έ., σ. 11-13.

κύριο λόγο με ελληνική υπηκοότητα και πρόσβαση στα ελληνικά προξενεία της περιοχής. Μεταναστεύοντας στην Ελλάδα απογράφηκαν με τόπο καταγωγής τη Ρωσία, αυτο-ορίζονταν ως «Έλληνες της Ρωσίας», και ήταν ένας πληθυσμός –κατά την απογραφή του 1928– 11.435 ατόμων. Είναι δε ενδεικτικό το πώς αυτοσυστήνονταν στο εθνικό κέντρο. Στις 19 Οκτωβρίου 1920, ο πρόεδρος της ελληνικής κοινότητας Οδησού Ελευθέριος Παυλίδης, απευθυνόμενος στον υπουργό Εξωτερικών της Ελλάδας, ζητώντας μέσα για τη μετανάστευση των εκ Ρωσίας Ελλήνων της Οδησού, και για να μη δημιουργήσει αρνητικά σύνδρομα ταύτισης αυτού του πληθυσμού με τους Έλληνες του Αντικαυκάσου, διευκρίνιζε πως ενδιαφερόταν για τη μεταφορά 1.000-1.500 Ελλήνων, «*πάντων της αστικής τάξεως, τραπεζιτών, βιομηχάνων, εμπόρων και επιστημόνων*», οι οποίοι δεν θα επιβάρυναν σε καμιά περίπτωση την κυβέρνηση εγκαθιστάμενοι στην Ελλάδα, διότι:

«πάντες σχεδόν διαθέτουν τα μέσα [προς εγκατάστασή τους] [...] Άλλως τε δεν πρόκειται περί πληθυσμού αγροτικού ή εργατικού, ως του Καυκάσου, δια τον οποίον απαιτείται φροντίς και περίθαλψις της Κυβερνήσεως και μετά την μεταφοράν [...]»⁴².

Τον Ιανουάριο του 1918, η κυβέρνηση της Ελλάδας ενημερωνόταν από τον Σύνδεσμο

«των εν Ρωσίαν Ελλήνων» ότι «οι Έλληνες του Καρς, της Τσάλκας, Μαριουπόλεως κλπ [σε αντίθεση με τους ελληνικούς πληθυσμούς του Βορείου Καυκάσου, της Χερσώνας, της Οδησού, του Κυβερνείου της Μαύρης Θάλασσας και των άλλων Κυβερνείων της Ρωσίας] απώλεσαν την γλώσσαν των αναγκαζόμενοι να φοιτώσιν εις ρωσικά σχολεία και γενόμενοι Ρώσσοι υπήκοοι και εις τον στρατόν υπηρετούντες εθεώρουν εαυτούς Ρώσσους»⁴³.

Την ίδια περίοδο, ο συνταγματάρχης του τσαρικού στρατού Δ. Πανταζίδης, υπεύθυνος για τη δημιουργία στον Αντκαύκασο «εθνικών Ελληνικών στρατευμάτων», σε έκθεσή του προς τον Έλληνα πρόξενο του Αικατερινοδάρ, που ο τελευταίος μεταβίβασε στο υπουργείο Εξωτερικών, αποκάλυπτε την απογοήτευσή του για το όλο εγχείρημα. Το κάλεσμά του δεν έχει ανταπόκριση. Διαπιστώνει ότι είναι «ο μόνος σχεδόν ομιλών την Ελληνικήν» αξιωματικός. Προσπαθεί να διασπείρει στους πληθυσμούς το «ιδεώδες του Έλληνο», το οποίο όμως «*δυστυχώς λείπει από τους δυστυχείς τούτους οίτινες [...] δεν έχουν την παραμικράν ιδέαν του πεπολιτισμένου Έλληνο*». Κινείται ανάμεσα σε Βατούμ, Τσάλκα και Καρς, όπου

⁴² Ελευθέριος Παυλίδης, *Ο Ελληνισμός της Ρωσίας*, Σωματείο των εκ Ρωσίας Ελλήνων, Αθήνα 1953, σ. 82.

⁴³ Σύνδεσμος των Εν Ρωσία Ελλήνων, Κεντρικόν Συμβούλιον, Προς την Σεβαστήν βασιλικήν Κυβέρνησιν της Ελλάδος, 21.1.1918, παρατίθεται σε: Κώστας Τσαλαχούδης, *Ο Ελληνισμός της Σοβιετικής Ένωσης 1750-1939*, ό.π., σ. 50–54.

«κυριαρχεί η αναρχία και ελεεινότης». Οι στρατιώτες που προσέρχονται στις εκκλήσεις του

«βλέπουσι πώς να κλέψωσι και να αρπάξωσι. Πολλοί έρχονται, κατατάσσονται, λαμβάνουσι ενδυμασίαν και όπλον και δραπετεύουσι. Δραπετεύουσιν ολόκληροι λόχοι παίρνοντες μαζί των και τα όπλα».

Ιδιαίτερα προβληματισμένος όμως ήταν και με τη στελέχωση του ελληνικού σώματος. «Αξιωματικούς Έλληνες», έγραφε,

«δεν έχομεν και οι υπάρχοντες σχεδόν όλοι εκτός ολίγων εξαιρέσεων, έφεδροι ή αποφοιτήσαντες την τετράμηνον στρατιωτικήν των υπασπιστών σχολήν, άνευ ουδεμίας είτε σχολικής ή οικιακής μορφώσεως και διαγωγής, [είναι] σχεδόν άπαντες μεμολυσμένοι με τας ψευδοσοσιαλιστικές ιδέας πολλοί δε και με μπολσεβικικάς αρχάς, δηλαδή του κλέπτειν και αρπάζειν»⁴⁴.

Η μεταφορά των εγκλωβισμένων στο Βατούμ Καυκασίων είναι ακόμα υπό συζήτηση μεταξύ των υπουργών της ελληνικής κυβέρνησης. Ο Θεοφύλακτος Θεοφυλάκτου, γιατρός και στέλεχος του Εθνικού Συμβουλίου Πόντου, που είχε τότε έδρα στο Βατούμ, μεταβαίνει στην Αθήνα και με επίμονες εισηγήσεις προς την κυβέρνηση προσπαθεί να πείσει για την απόλυτη αναγκαιότητα μεταφοράς των Καυκασίων από το Βατούμ στην Ελλάδα⁴⁵.

Ο Βενιζέλος θα αποταθεί στον μητροπολίτη Ταπεζούντας Χρύσανθο και θα ζητήσει τη γνώμη του. Ο Χρύσανθος ήταν αντίθετος στη μεταφορά των Ελλήνων του Καυκάσου. Στις 18 Μαρτίου 1920, σε επιστολή του προς τον Βενιζέλο έγραφε για τον παραπάνω πληθυσμό:

«Όυτοι απολέσαντες κατά το πλείστον την γνωστήν εθνικήν συνείδησιν και εν πολλοίς και την γλώσσαν, έχοντες δε την ψυχήν συγκεκραμένην με το σλαβισμόν και δη τον μπολσεβικισμόν, θα ήσαν ίσως επικίνδυνοι εγκαθιστάμενοι εν Μακεδονία, όπου υπάρχουν ικανοί Σλαύοι. [...]»⁴⁶.

Ο Βενιζέλος ζήτησε από τον Γενικό Διοικητή Μακεδονίας Αδοσίδη, την άποψή του επί της επιστολής Χρύσανθου⁴⁷. Ο Αδοσίδης, στην απάντησή του κατέθεσε και τη δική του αξιολόγηση γι' αυτούς τους Έλληνες του Καυκάσου:

⁴⁴ Έκθεση Δ. Πανταζίδη, ό.π., σ. 62.

⁴⁵ Θεοφύλακτος Θεοφυλάκτου, *Γύρω από την άσβεστη φλόγα. Βιογραφικές αναμνήσεις, αγώνες για την ανεξαρτησία του Πόντου*, Αφοί Κυριακίδη, 2^η έκδ., Αθήνα 1997, σ. 201-207, 231-232.

⁴⁶ Αναφέρεται σε: Κώστας Φωτιάδης, *Ο Ελληνισμός της Σοβιετικής Ένωσης τον 20^ο αιώνα*, στον τόμο: *Ο Ποντιακός Ελληνισμός της τέως Σοβιετικής Ένωσης*, Σωματείο «Παναγία Σουμελά», Θεσσαλονίκη 1991, σ. 50, με πηγή: ΑΥΕ, ΥΑΚ 1920 Α/48' Λονδίνο (21.3.1920).

⁴⁷ ό.π., σ. 50-51.

«Δυστυχώς εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων οι πρόσφυγες ούτοι είναι ως επί το πλείστον ατίθασοι, απειθάρχητοι, μεμψίμοιροι, πολλάκις φυγόπονοι, φοβούμαι δε και άρπαγες. Οι πλείστοι εξ αυτών στερούνται εθνικού φρονήματος, τινές δε είναι μόνον Ρωσόφωνοι [του Καρς] και Τουρκόφωνοι [της Τσάλκας]. Εν γένει έχω πεισθεί ότι δεν είναι το ενδεδειγμένον Ελληνικόν και γεωργικόν στοιχείον, δι ου δύναται να τελεσφορήσει ο εποικισμός και εξελληνισμός της Μακεδονίας, τουναντίον υπάρχει φόβος να παράσχωσι συν τω χρόνω πράγματα εις την Ελληνικήν Διοίκησιν».⁴⁸

Ο Βενιζέλος υπαναχώρησε, καθυστερώντας προσωρινά τη μετανάστευση των Ελλήνων του Αντικαυκάσου, πιθανόν επηρεαζόμενος και από τις «αποκαλύψεις» του Χρυσάνθου και του Αδοσίδη για τον μειωμένο εθνισμό και τον υπόρρητο μπολσεβικισμό τους.

Βρισκόμενοι έτσι οι Καυκάσιοι στις συμπληγάδες πολιτικών – ουσιαστικά– σκοπιμοτήτων και ανταγωνισμών κινδύνεψαν με αφανισμό.

Απολογισμός της «εξόδου»

Η ελληνική πατρίδα θα δεχθεί τελικά την είσοδο των «δευτέρας [αυτής] κατηγορίας» Ελλήνων του Καυκάσου, καθώς η εγκατάλειψη του Καρς από μέρος τους ήταν καθολική, το αίτημα τους για μεταφορά στην Ελλάδα ομόθυμο, ενώ η τραγική κατάσταση (αποδεκατισμός) που βίωνε ο πληθυσμός αυτός αναμένοντας στο Βατούμ τα καράβια της σωτηρίας του ήταν άνευ προηγουμένου. Πρέπει να σημειωθεί ότι, πλην των τετελεσμένων στα οποία βρέθηκε η ελληνική κυβέρνηση, καθοριστική στη σωτηρία των εναπομεινάντων στο Βατούμ Ελλήνων του Καρς υπήρξε σίγουρα και η συνεχής και πείσμονα παρέμβαση στις ελληνικές αρχές του Θ. Θεοφυλάκτου⁴⁹.

Οι Έλληνες λοιπόν του Καυκάσου, πριν πάρουν τη νέα τους ταυτότητα, ως Καυκάσιοι πρόσφυγες στην Ελλάδα, έχουν ήδη αποδεκατιστεί από τις πολιτικές σκοπιμότητες που έναντί τους όριζαν οι εκπρόσωποι του Μικρασιατικού Πόντου, της προγενέστερης πατρίδας τους, και από την αθλιότητα της υποδοχής που τους επεφύλαξε η πατρίδα των ονείρων τους, το Ελληνικό Κράτος.

Οι αριθμοί είναι αμείλικτοι. Σύμφωνα με τον Γ. Τηλικίδη, πρόεδρο του Εθνικού Συμβουλίου των Ελλήνων του Αντικαυκάσου και Επιθεωρητή των Σχολείων της Ελληνικής μειονότητας του Καυκάσου, [που στηρίζεται και στα «Πεπραγμένα της Ελληνικής Αποστολής εν Καυκάσω» και ιδιαίτερα στην έκθεση του αρχηγού της Αποστολής Αντικαυκάσου κ. Ι. Κωνστανταράκη, που υποβλήθηκε στις 3.5.921] μεταφέρθηκαν από Βατούμ σε Θεσσαλονίκη κατά τα έτη 1920-1921, 52.878 άνθρωποι. Αναλυ-

⁴⁸ ό.π., σ. 51.

⁴⁹ Θ. Θεοφυλάκτου, ό.π., σ. 277-279.

τικά –σύμφωνα με τον Τηλικίδη⁵⁰ οι μεταναστεύσαντες πληθυσμοί κατανέμονταν –κατά περιφέρεια προέλευσης από τον Καύκασο– ως εξής:

«1. 40.000 περίπου από την περιφέρεια Καρς-Αρταχάν. Αρχικά ο πληθυσμός αυτός απαριθμούσε 54.000 άτομα από τους οποίους 7-8 χιλιάδες πέθαναν από τις κακουχίες καθοδόν για το Βατούμ ή κατά τη διαμονή στο Βατούμ και 6-7 χιλιάδες κατέφυγαν στο Κουμπάν⁵¹.

2. 15-20 χιλιάδες από τις περιοχές Σοχούμ, Βατούμ και Τσάλκας.

3. [...]

4. Από τους Καυκάσιους που θα βρεθούν στην Ελλάδα θα πεθάνουν στην Καλαμαριά Θεσσαλονίκης 20-22.000».

Τραγική κατάληξη είχε όμως και η επιλογή πρώτης εγκατάστασης του ορεσίβιου αυτού πληθυσμού. Το γεγονός ότι ο ορεσίβιος πληθυσμός των Καυκασίων, εγκαθιστάμενος σε μέρη με θερμό κλίμα, σε περιοχές μηδενικού υψομέτρου, κινδύνευε να αποδεκατιστεί από μεταδοτικές νόσους, όπως η ελονοσία, είχε ήδη εντοπιστεί και επισημανθεί από τις αρμόδιες υγειονομικές αρχές αρκετά έγκαιρα. Όμως, επιλέχθηκε τελικά να φιλοξενηθούν για σημαντικό διάστημα, σε μέρη αφιλόξενα της πρότερης βιώσής τους, με τα ανάλογα –δυστυχώς– αποτελέσματα. Κι αυτό ήταν εις γνώσιν των αρχών.

Πιο συγκεκριμένα, τον Ιανουάριο του 1920, ο διευθυντής της Διεύθυνσης Δημόσιας Υγείας Μακεδονίας, τόνιζε την ανάγκη προστασίας των Καυκάσιων προσφύγων από μολυσματικές ασθένειες και κυρίως την ανάγκη ιδιαίτερης προφύλαξής τους «από της ελομιάνσεως». Διευκρίνιζε ότι,

«οι Καυκάσιοι προερχόμενοι το πλείστον εξ ορεινών μερών, απηλλαγμένων ελωδών πυρετών, εγκαθιστάμενοι εν Μακεδονία θέλουσι προσβληθή υπό της νόσου ήτις θα επιφέρη μεταξύ αυτών μεγίστας καταστροφάς. Εάν εγκαίρως δεν ληφθώσι τα προς προφύλαξιν αυτών μέτρα δεν θα ήτο ουδεμία υπερβολή εάν ελέγομεν ότι θέλει τελείως ναυαγήση ο σκοπός της ενταύθα εγκαταστάσεώς των. [...] εάν δεν δοθή η δέουσα σημασία εις την υγειονομικήν άποψιν του ζητήματος της εις την Ελλάδα καθόδου των εν Καυκάσω αποίκων και εκ Ρωσσίας προσφύγων, [...] αυτοί ούτοι θέλουσι δεκατισθή [...]»⁵².

⁵⁰ Γρηγόριος Τηλικίδης, *Ο εν Καυκάσω Ελληνισμός*, περ. Ποντιακά Φύλλα, τεύχος 20 (1937), σ. 310-311.

⁵¹ Ένα μέρος των τελευταίων θα έρθει στην Ελλάδα μετά το '22 μέχρι το '24 μαζί με άλλους Έλληνες του Καυκάσου, Πόντου και Νότιας Ρωσίας και θα απογραφούν και αυτοί ως Καυκάσιοι εγκαθιστάμενοι σε περιοχές της Βόρειας Ελλάδας όπως και οι προηγούμενοι, Ι. Καζταρίδης, *Η «Εξοδος» των Ελλήνων του Καρς της Αρμενίας (1919-21)*, ό.π., σ. 90.

⁵² Βλ. ΜΜ κ.ά.ι., Αρχείο Ε. Βενιζέλου, Φ. 131.9, Υπόμνημα του Διευθυντή Δημοσίας Υγείας Μακεδονίας σχετικά με το τι πρέπει να γίνει υπό άποψη υγειονομική για την επιτυχία της εγκατάστασης στη Μακεδονία των εκ Καυκάσω εποίκων, Θεσσαλονίκη 17.1.1920.

Δεν θα είναι λοιπόν υπερβολικός ο πληρεξούσιος (Θεσσαλονίκης-Κιλκίς, με το κόμμα του Παπαναστασίου), Καυκάσιος πρόσφυγας (μηχανικός) Δημήτριος Ευθυμιάδης όταν θα ισχυριστεί στο κοινοβούλιο –1924– ότι οι μισοί Καυκάσιοι πέθαναν στην Καλαμαριά, στο Χαρμάνκιοϊ και στον Άγιο Γεώργιο, πριν καν αποσταλούν στους συνοικισμούς⁵³.

Έχοντας ως τεκμήριο επιβεβαίωσης και τα στοιχεία απογραφής του 1928, όπου εμφανίζονται 32.421 άτομα απογραμμένα ως πρόσφυγες μεταφερθέντες από τον Καύκασο πριν τη Μικρασιατική Καταστροφή, συμπεριλαμβανομένων –στον αριθμό αυτό– και των τέκνων αυτών που γεννήθηκαν στην Ελλάδα, αλλά και όσων εγκαταστάθηκαν στη Μακεδονία κατά τα έτη 1913-1914, μπορούμε να ισχυριστούμε πως οι πολιτικές των διαφόρων εθνικών κέντρων και η κρατική ανεπάρκεια της «μητέρας πατρίδας» είχαν ως αποτέλεσμα την εξολόθρευση άνω του 1/3 του ελληνικού πληθυσμού του Καρς ή του 40% των Ελλήνων εκείνων του Καυκάσου, που επέλεξαν την Ελλάδα κατά τα έτη 1920-1921⁵⁴.

Οι επιβιώσαντες των τότε «κέντρων φιλοξενίας προσφύγων», τύπου Καλαμαριάς, θα μετακινηθούν, από το φθινόπωρο του 1920 και μετά, προς διάφορες κατευθύνσεις. Κυρίως προς Κιλκίς, Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία, αλλά και προς Ανατολική Θράκη, προς πλήρωση στόχων εθνικής πολιτικής. Οι τελευταίοι, μετά από μια διετή προσπάθεια επανόργανωσης της ζωής τους θα βρεθούν ξανά στη θέση του πρόσφυγα, μετακινούμενοι και πάλι (μια περιπέτεια άνω του ενός έτους εντός της ελληνικής επικράτειας), ανιχνεύοντας νέους οικισμούς σε όλη αυτή την πορεία, για να καταλήξουν οριστικά στην περιοχή Εορδαίας-Φλώρινας.

Επιλογικά

Η εθνική αφήγηση θέλει τους πρόσφυγες ρακένδυτους να φέρνουν μαζί τους θρησκευτικά σύμβολα, εικόνες, καμπάνες εκκλησιών. Συνέβη κι αυτό με τους Καυκάσιους πρόσφυγες, και πράγματι κατορθώθηκε να μεταφερθεί και η μεγαλόσχημη καμπάνα της ελληνικής εκκλησίας του Καρς, και εκκλησιαστικά κειμήλια των δύο σπουδαιότατων εκκλησιών, Παναγίας Λάλογλη και Αγίου Γεωργίου Κιόλας, εκκλησιών με σημαντικότερη επιρροή στον ορθόδοξο πληθυσμό ευρύτερα της Υπερκαυκασίας. Όμως ατομικά, αρκετοί, εκ μέρους των γραμματιζόμενων κυρίως, θα φέρουν μαζί τους και μικρά τομίδια ρωσικής λογοτεχνίας και ένας μεγάλο αριθμός οικογενειών, θα κατορθώσει να περισώσει –η κάθε μία ξεχωριστά– από ένα μικρό σύνολο φωτογραφιών, αναμνήσεων της ζωής τους, με χα-

---

⁵³ ΕΣΒ, Συνεδρίαση 67, 27.6.1924, σ. 514– 517. Αναφέρεται σε Μαρία Γιώτα, ό.π., σ. 49-50.

⁵⁴ Πρβλ. Βλάσης Αγτζίδης, *Παρευξείνιος Διασπορά*, Αφοί Κυριακίδη, 2^η έκδ., Θεσσαλονίκη, 2001, σ. 209.

ρακτηριστική, υπάρχουσα σχεδόν σε κάθε τέτοια συλλογή, φωτογραφία-απεικόνιση ανδρών-μελών αυτών των οικογενειών –ως ένστολων στρατιωτών ή εφέδρων αξιωματικών του ρωσικού στρατού.

Με αυτήν την «προίκα» εμπειριών θα εισέλθουν οι Καυκάσιοι πρόσφυγες στον ελληνικό μεσοπόλεμο. Θα εμπλακούν δυναμικά και με αυτοπεποίθηση στα ελλαδικά πολιτικά δρώμενα, τις πολιτικές συγκρούσεις του μεσοπολέμου, της κατοχής, του εμφυλίου αλλά και της μετεμφυλιακής περιόδου, τοποθετούμενοι κυρίως στο αριστερό πολιτικό φάσμα

Ο τόπος βίωσης των Καυκασίων, μ' όλα τα δεδομένα που ενσωμάτωνε η βίωσή τους αυτή στην προεπαναστατική και επαναστατική Ρωσία, σε συνδυασμό με τις θέσεις που κατέθετε η ομάδα αυτή μέσω των αντιπροσώπων της στα ετήσια συνέδριά της ή στα παμπροσφυγικά συνέδρια και μέσω των πληρεξουσίων της στη Βουλή, προπολεμικά και μεταπολεμικά, και των αντίστοιχων πολιτικών «εντάξεων» της εθνοτικής αυτής ομάδας στα ελληνικά πολιτικά δρώμενα, αποτέλεσαν τις συνιστώσες εκείνες που συνέτειναν στο να συνδεθεί μια εθνοτική ταυτότητα, αυτή των Καυκασίων, με μια πολιτική ταυτότητα, αυτή της αριστεράς⁵⁵.

Καθώς όλες αυτές οι στάσεις ταυτίζονταν και με το όνομα, την «μειωτική εθνικώς ονομασία αυτή»⁵⁶ επιδιώχθηκε, ήδη από τη δεκαετία του '50, και επιτεύχθηκε στην πορεία, η αφαίρεσή του από την επίσημη προσφυγική αφήγηση, με ταυτόχρονη ενσωμάτωση (δια της αποκάθαρσης από τη συλλογική μνήμη μη «ενδεδειγμένων» συμπεριφορών) της προσφυγικής αυτής ομάδας εντός της ενιαίας πλέον ποντιακής ταυτότητας.

Για μερίδα βέβαια των Καυκασίων, πρώτης και δεύτερης κυρίως γενιάς, το όνομα Καυκάσιος, οι μνημονικές αφηγήσεις που περιέκλειε και η αριστερή συνδήλωση που εμπεριείχε, ήταν και παρέμενε καθ' όλη τη ζωή τους, η προσωπική αναπαλλοτρίωτη ταυτότητά τους...

---

⁵⁵ Βλ. Ανδρέας Αθανασιάδης, *Καυκάσιοι πρόσφυγες και Αριστερά στην ελληνική Μακεδονία. Από την εγκατάσταση έως τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια*, Φλωρινιώτικες Εκδόσεις (Λύδια Ιωάννη Αριστείδου), Ποντοκόμη 2020.

⁵⁶ Φίλων Κτενίδης σε: Γεώργιος Γρηγοριάδης, *Οι Πόντιοι του Καυκάσου περιφέρειας Καρς-Αρδαχάν*, χ.ε., Θεσσαλονίκη 1957, σ. 3-4.